

HATÁRTALAN

Régészet

ára: 890 Ft
előfizetve: 750 Ft

ARCHEOLÓGIAI

MAGAZIN

III. évfolyam 1. szám – 2018

www.hatartalanregeszeti.hu

A.D. 1241-1242

Tatárjárás

◆ Mongol kémek

◆ A tatárjárás régészete

◆ Csak erős idegzetűeknek

◆ A mongol világbirodalom

Barbár
kincsek

Nyílzápor

Máltai
megalitok

◆ CÍMLAPSZTORI ◆ LELŐ-HELY ◆ FEGYVERT S VITÉZT ◆ MIZUJS? ◆

FIZESSEN ELŐ A KÖVETKEZŐ LAPSZÁMOKRA!

Trója távoli fényei

Homérosz eposzai, az *Iliász* és az *Odüsszeia* egy csodálatosan gazdag és színes világot tárnak elénk, mely világról sokan azt hihetnék, hogy csupán a képzelet szülte vagy csak távoli tájak, így Görögön vagy épp Kis-Ázsia sajátja volt. Az Égeikum és a Homérosz révén megismert, majd Heinrich Schliemann által megtalált Trója bronzkori kultúráinak hatása azonban egészen messzire, így a Kárpát-medencéig is kisugárzott. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az utóbbi évek nagyszámú bronzkori magyarországi kincslelete, vagy a nemrégiben Szeged közelében előkerült, világsszenzációnak számító késő bronzkori arany lábvert, amelynek eredete minden kétséget kizáróan a Földközi-tenger vidékére vezet bennünket. Nyári lapszámunk a bronzkori Kárpát-medence egyedülállóan színes világába vezet el az olvasót, egy olyan világba, ahová egy időben behatoltak Trója távoli fényei is.

Előfizetve a magazin 890 Ft helyett **csak 750 Ft**-ba kerül, ami évente mindössze 3.000 Ft!

Az éves előfizetés négy lapszámra vonatkozik, a befizetés banki átutalással lehetséges.

Számlatulajdonos neve: Móra Ferenc Múzeum

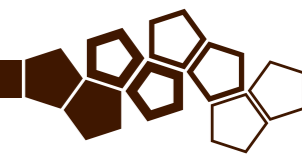
Számlaszám: 12067008-01374152- 00100004

A közlemény rovatban, kérjük, tüntesse fel: Határtalan Régészet, valamint nevét és címét.

Címünk: 6720 Szeged, Roosevelttér 1–3.

E-mail: hatartalanreg@gmail.com

Telefonszám: +36-62-549-040

Határtalan Régészet Régészeti ismeretterjesztő magazin

Megjelenik: negyedévente

Ára: 890 Ft

Előfizetésben: 750 Ft

Főszerkesztő, szerkesztőségvezető

Felföldi Szabolcs

Szerkesztőségi referens, szakmai koordinátor

Bácsmegi Gábor

Szerkesztő

Szilágyi Kata

Olvasószerkesztő, korrektor

Széll Katalin

Grafika, nyomdai előkészítés

Magyar Milán

Donka Gergely

Szerkesztőség

Cím: 6720 Szeged, Roosevelttér 1–3.

Telefon: +36-62-549-040

Fax: +36-62-549-049

E-mail: info@mfm.u-szeged.hu

A magazin hivatalos weboldala

www.hatartalanregesztet.hu

A magazin Facebook-oldala

www.facebook.com/hatartalanregesztet

Kiadja

Móra Ferenc Múzeum, 6720 Szeged, Roosevelttér 1–3.

Felelős kiadó

Fogas Ottó igazgató

Nyomdai kivitelezés

Generál Nyomda Kft., 6728 Szeged, Kollégiumi út 11/h

Felelős vezető

Hunya Ágnes

Terjesztés

LAPKER Zrt. országos hálózatán keresztül,
Relay, Immedio üzletekben, hipermarketekben és üzletláncokban,
kiemelt postahivatalokban

Terjesztés gondozása

HÍRVILÁG Press Kft.

Telefon/fax: +36-1-411-0491

E-mail: hirvilag.press@hirvilagpress.com

Előfizetésben terjeszti

Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság,

Postacím: 1900 Budapest

Előfizethető az ország bármely postáján,

a hírlapot kézbesítőknél, valamint megrendelhető:

e-mailben: a hirlapelofizetes@posta.hu címen,

és telefonon a +36-80-444-444-es számon.

továbbá a szerkesztőségben:

e-mailben: a hatartalanreg@gmail.com

és telefonon a +36-20-310-8707-es számon.

Észrevételeiket a +36-1-767-8262-es számon jelenthetik be.

Éves előfizetési díj: 3.000 Ft

Hirdetéssel kapcsolatos információ

+36-20-221-9299

Terjesztéssel és előfizetéssel kapcsolatos információ

+36-20-310-8707

ISSN 2416-3074

Tatárjárás A. D. 1241–1242

A középkori Európa szívében IV. Béla magyar király épp a korábbi évtizedek folyamán megrendült uralkodói tekintély visszaállításán küszködött, amikor is a második útjáról dolgvégezetlenül hazatért dominikánus szerzetes, Julianus a közeledő végítélet hírével toppant be hozzá. Nem sokkal korábban megsemmisítő támadás érte ugyanis a keleten maradt magyarok területét, elpusztítva ott jóformán mindent és mindenkit.

A sötét árnyék, mely hamarosan a Kárpát-medencére is ráborult, valahonnan messze keletről indult ki, s a világ valaha volt legnagyobb birodalmának ura, Temüdzsin, vagy ahogyan jobban ismerjük, Dzsingisz kán akaratából indult nyugat felé. A mongol seregek az Úr 1241. évben Muhinál megsemmisítő vereséget mértek Béla hadaira, majd több mint egy éven át dúlták és fosztogatták az országot. Mindez szinte tényleg elhozta a végítéletet az Árpád-kori Magyarország számára.

Sokáig azonban minderről csak az írott forrásokból, a szemtanú Rogerius váradai kanonok vagy épp Spalatói Tamás beszámolóiból értesülhettünk. Az Árpád-kori régészeti kutatások egyik nagy rejtélye volt, hogy egészen a közelmúltig a tatárjárás okozta pusztítások nyomait a régészeknek nem sikerült azonosítani. Az 1990-es évek közepétől meginduló nagyfelületű régészeti ásatások azonban gyökeres fordulatot hoztak ebben a kérdésben is. Az elmúlt több mint 20 évben a tatárdúlás számos megdöbbentő régészeti bizonyítékát tárták fel régészeink, de az azt követő újjáépítésének (a „második honalapításnak”) is nagyszámú emléket ismerjük ma már. Eljött az idő, hogy ezeket az új eredményeket a nagyközönség számára is közrebocsássuk!

Lesz itt szó a mongol világbirodalom létrejöttéről, a mongol kémek tevékenységéről, a tatárok magyarországi kegyetlenkedéseiről, horrorba hajló részletekkel, de azért olyan békésebb témák is terítékre kerülnek, mint hogy miben segíti egymást a néprajz és a régészet tudománya. Először a magazin történetében úgynevezett QR-kódokat is közlünk egy-egy cikkhez kapcsolódóan, amelyek révén egy okostelefon segítségével háromdimenziós rekonstrukciókat lehet megjeleníteni. Kellemes időtöltést, izgalmas vadászatot, jó szórakozást!

Felföldi Szabolcs
Főszerkesztő

Borítón: A tatárjárás pusztításának megrendítő pillanatképe egy Cegléd környéki faluban. Fotó: Gulyás Göngyi

Címlapsztori	5
A tatárjárás régészete – ROSTA SZABOLCS.....	5
A mongol világbirodalom kialakulása és az Európa elleni hadjárat 1236–1242 – ZIMONYI ISTVÁN.....	8
A tatárjárásról egy kicsit másként – F. ROMHÁNYI BEATRIX.....	13
„egyesek darabokra vágva, egyesek egészben” – Csak erős idegzetűeknek... – BUZÁR ÁGOTA – BERNERT ZSOLT – ROSTA SZABOLCS.....	18
Kontextus	22
Régészeti adatok a tatárjárás történetéhez – WOLF MÁRIA.....	22
A steppe régi urai – a kunok – B. SZABÓ JÁNOS.....	26
Egy kun „lovag” sírja a szegedi vár templomában – FOGAS OTTÓ – PÁLFI GYÖRGY.....	31
Lelő-hely	36
A kunok Csengelén – az első hiteles vezéri sír – HORVÁTH FERENC.....	36
A tatárjárás pusztításának megrendítő pillanatképe egy Cegléd környéki faluban – GULYÁS GYÖNGYI.....	40
Homokba temetett falvak és templomok – GALLINA ZSOLT – GULYÁS GYÖNGYI.....	44
„A szanki ellenállók” – ROSTA SZABOLCS – PÁNYA ISTVÁN.....	50
„Fegyvert, s vitézt”	54
Mongol kémek – Stratégiai és taktikai hírszerzés a mongoloknál – VÉR MARTON.....	54
Nyílzáporban – Egy kora vaskori hadjárat emlékei a Kárpát-medencében – V. SZABÓ GÁBOR.....	58
Kincsásás halottal	63
Vagyonukat magukkal vitték a sírba – TÓTH CSABA.....	63
„Akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették” – SZ. WILHELM GÁBOR.....	66
Archeokaland	71
Barbár kincsek a „Szent Hegy” árnyékában – KISS P. ATTILA.....	71
Megalít templomok Máltán – GUBA SZILVIA.....	74
A pénz nem játék, vagy mégis? – RÓZSA ZOLTÁN – SZIGETI JUDIT.....	78
A harangok korai története – BERTA ADRIÁN.....	81
Helló, tudomány!	86
Hogyan szolgálhatja a néprajz tudománya a régészetet, s viszont? – MÓD LÁSZLÓ – SIMON ANDRÁS.....	86
Mizújs?	90
Rövid hírek a világból – BÁCSEMEGI GÁBOR.....	90
Indiana Jones és barátai	93
A téridő vándorai – FELFÖLDI SZABOLCS – FEKETE BRIGITTA.....	93
Nemzetségem címere – SZILÁGYI KATA.....	96
Sudoku.....	97
Egy mongol étel: a bóc – Recept – ZAY ORSOLYA.....	98

A TATÁRJÁRÁS RÉGÉSZETE

Rosta Szabolcs

5

AZ 1241–1242. évi tatárjárás múltunk oly meghatározó és megrendítő eseménye volt, melyet közel 800 év elteltével is őriz a magyarság kollektív emlékezete. Kiemelt sarokpontja történelmi örökségünknek, mely a honfoglaláshoz, Mohácshoz vagy '48-hoz hasonlóan általánosan ismert a magyar kultúrkörben.

Aranygyűrűk a tatárjárás során elpusztult Árpád-kori falvak területéről

Jelentőségének megfelelően természetesen a történettudomány is sokat foglalkozott az események feltárással, magyarázatával. Az Árpád-kori Magyarország történelmének talán legjobban dokumentált rövid időszaka ez a néhány év, hiszen a kortársak számára addig nem látott nagyerejű támadást, valamint a vele együtt járó brutális pusztítást kiemelt figyelem övezte itthon és külföldön egyaránt. Történeiszgenc-rációknak nyújtott állandó vitatémát a korabeli írott források hitelességének a kérdése, ezzel együtt a pusztítás/pusztulás mértéke, valamint annak rövid és hosszú távú hatásai. Az eltérő szempontú vizsgálatok eredményeként a fentiekre egymástól jelentősen különböző válaszokat adott a történettudomány. Ma sincs egyetértés például olyan jelentős kérdésben sem, minthogy a Magyar Királyságot sújtó veszteség milyen méreteket is

ölthetett. Az egymásnak ellentmondó számok igen nagy intervallumban, 15–50% között határozták meg a megölt, elhajtott lakosság arányát. A pontosítást jelentősen nehezíti, hogy az ország különböző területei eltérő mértékben osztoztak a csapáson. Az vitán felül áll, hogy a Dunától keletre lévő részeket, különösen a sík vidéket érintette leginkább az elnéptelenedés.

A legújabb régészeti szempontú településtörténeti kutatások alapján ma úgy tűnik, hogy a pusztulás az ország közepén, különösen a mai Bács-Kiskun megye középső és északi területein akár 90–100% között is lehetett. Azonban bármely számarány is áll legközelebb a valósághoz, az kétségtelen, hogy a korabeli Magyar Királyság minimum 2–2,5 milliós népességével számolva mindenképpen hatalmas veszteséget lehet elkönyvelni. A tatárjárásnak a további

közvetlenül jelentkező, majd pedig a hosszú távon megfigyelhető és a magyarság sorsát akár évszázadokig meghatározó etnikai, gazdasági és kulturális hatásai ma még ennél is nehezebben felmérhetők.

Az írott források gazdagságához képest a régészet azonban hosszú időn keresztül lényegében semmilyen eredményt nem tudott felvonultatni a tatárjárás történéseinek igazolására. Az egykori eseményekre utaló kézzel fogható bizonyítékok leginkább csak az 1240-es évek legelején elrejtett érem- és kincsleletek horizontja jelentette.

Ám a korabeli – gyakran apokaliptikus hangulatú – leírásokból amúgy kikövetkeztethető, üszkös romokkal együtt járó tömeges gyilkosságok egyértelmű és hitelt érdemlő nyomai sokáig nemigen kerültek elő a föld alól. A kivételt egy 1952-ben Esztergomban, egy leégett épület omladéka alatt megtalált áldozat jelentette, akit a mellette heverő szerszámai alapján Fettich Nándor egy tatárdúláskor elhunyt ötvösnek határozott meg. A tatárjáráshoz köthető egyértelmű régészeti jelenségek alacsony száma, a közvetlen bizonyítékok hiánya, s a leletszegénység egyúttal alátámasztani látszott azokat a történelmi nézeteket is, miszerint a kortárs szemtanúk leírásai alapvetően túlzóak a pusztítás nagyságát és intenzitását illetően. Így azok az egykori események rekonstruálására nem, vagy csak erős kritikai szűrőn keresztül használhatóak fel.

Egy tatárjárás kori leégett épület részlete Bugacról.

„...A házakban végtelenül sok értékes szövetet és ruhát égettek el, leölték a lovakat, az aranyat és ezüstöt földbe ásták, elrejtették mindenféle javaikat...” (Rogerius). A mongol hordák dúlása nyomán szerte a Kárpát-medencében találhatunk földbe ástott érem- és kincsleletekkel, melyekért egykori tulajdonosaik később már nem tudtak visszatérni. Jelen ismereteink szerint közel 200, pénzzel jól keltezhető éremkincs köthető a tatárjáráshoz. A fémkereső műszerrel történő kutatásoknak köszönhetően, azonban szinte nap mint nap kerülnek felszínre újabb leletek.

Éremlelet Kiskunmajsáról

6

A régészeti feltárások mennyiségi emelkedése révén, csak az 1970-es 1980-as években kezdett el sokasodni azoknak a lelőhelyeknek a száma, ahol már egy, a 13. században bekövetkezett pusztulási horizontot lehetett kimutatni. Ezek olyan Árpád-kori falvak maradványai, ahol leégett épületek, elrejtett értékes tárgyak sejtetik azt, hogy a település elhagyása nem békés körülmények között, de legalábbis sietve történt. Azonban a tatárjárás kortársakat is megdöbbentő elemére, az emberek brutális, tömeges legyilkolásának bizonyítékaira egészen a legutóbbi időkig kellett várni.

Zománczott gótikus veret egy tatárjárás kori házból

1996-ban, az M3-as autópálya nyomvonalán Hejőkeresztúr mellett Wolf Mária tárt fel első ízben olyan falu-helyet, ahol egyértelműen a tatárjáráshoz kapcsolható összefüggésben jelentkeztek fegyverek, egyéb használati tárgyak, valamint töredékes emberi maradványok is. Ezt a helyszínt ráadásul egy igen konkrét eseményhez, a muhi csatához tudta kötni a feltáró régész. Pusztai Tamás 2001-ben szintén a muhi csata során, vagy azzal összefüggésben elpusztult két ember gödörbe temetett vázát ásta ki a középkori Mohi településen. De majd csak a 2000-es évek közepétől indul meg igazán a nagy „áttörés” a tatárjárás régészeti kutatásában. 2006-ban Cegléd mellett Gulyás Gyöngyi tárt fel a tatárjárás talán leginkább közismert, szívszorító pillanatképét. A földbe mélyített ház kemencéjébe bebújt két kisgyermek és anyjuk csontvázának képe akkor a sajtón keresztül országos nyilvánosságot is kapott. A 2004 és 2006 közt feltárt Orosháza melletti, valamint a 2009-ben felszínre hozott dunaföldvári településrészek, majd a szintén az évben előkerült szanki épület olyan összetett, közvetlen bizonyítékokat nyújtó lelőhelyek, me-

Gödörbe dobált testek Dunaföldváron (Serlegi Gábor ásatása)

lyek korábban ismeretlenek voltak a magyar régészet számára. Ezeken a helyszíneken már megmutatkozott a pusztítás megdöbbentő realitása: szerteszét heverő holttestek, leölt állatok, elrejtett, elszórt kincsek és fegyverek, felgyújtott házak.

A szomorú emlékü, ám a régész számára mégiscsak kiemelten értékes lelőhelyek előkerülésének tendenciája tovább folytatódik, vagyis a tatárjárás brutalitásának kézzel fogható nyomai folyamatosan kerülnek elő manapság is a föld alól.

2013-ban Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi tárt fel a gyilkos események emlékeit Csanádpalota határában. Ugyan ebben az évben Szőrényi Gábor a Hernád folyó partján elterülő Ongán nyílhegygel a csigolyájában, rendellenes pózban fekvő áldozatot talált. Az újabb keletű régészeti sikerekben kétségtelenül szerepet játszott az útpítésekhez és egyéb beruházásokhoz kapcsolódó nagy felületek átvizsgálásának a lehetősége,

Friesachi denárok

IV. Béla király ezüst lemezpénze (bracteata) az elrejtett éremkincsek gyakori magyar érméje

A tatárjárás régészeti vizsgálata mindazonáltal arra is rávilágít, hogy a régészettudomány, a technikai és műszaki tudományok fejlődésével, korábban nem felismert jelenségek összekapcsolásával viszonylag rövid idő alatt is komoly eredményeket tud elérni. Talán anakronisztikusan hat, de a régészettudomány, mely természetéből eredően a régmúlttal foglalkozik, innovatív képessége révén kifejezetten modern, progresszív tudománynak tekinthető. Ugyanis a jelen világunkban igen gyorsan fejlődő műszaki és technikai eszközök, a természettudományok lehetőségeit kifejezetten jól tudja adaptálni. Ez alapvetően mindegyik régészeti korszak esetében igaz, de erősen jelentkezik a tatárjárás kutatásában is. A most már bármikor elérhető drónnal történő fotózás vagy a geofizikai vizsgálatok, a térinformatika az Árpád-kori települések, templomok és erődítések kutatását lendítették előre. A fémkereső műszerrel végzett múzeumi leletfelderítés – karöltve a civil múzeumbarát társadalommal – folyamatosan hatványozott mennyiségű kincsleletet, értéket ad közös örökségünknek. A természettudományok nyújtotta lehetőségek széles tárháza pedig már egy jelenség, egy tárgy vagy akár egy régen élt személy megismerése érdekében olyan mélységig képes lehatolni, mely még néhány évvel ezelőtt is csak álomnak tűnhetett a régészek számára.

A régészet eddigi hiteles eredményei szerint Esztergomban és Kisfaludon 1-1, Muhin 2, Hejőkeresztúron minimum 6, Cegléden 9, Orosházán 22, Dunaföldváron 33, Szankon két helyszínen 35, Tázlaron legalább 2, Csanádpalotán 2, Ongán 1, Kiskunmajsán 34, Bugacon összesen 10 embert lehet kétségtelenül a mongolok által – de legalábbis a tatárjárás során – legyilkolt áldozatnak tekinteni. Bár ez a szám köszönő viszonyban sincs a tényleges pusztulási aránnyal, érdemes a dolgot úgy is szemlélni, hogy 20 évvel ezelőtt még szinte egyáltalán nem voltak kezünkben kézzel fogható, meggyőző bizonyítékok. Ráadásul a helyszíneken soha nem egy teljes falut kutatott át a régész, hanem azoknak csak egyes részeit. Így az említett lelőhelyeken is jelentősen nagyobb számban lehetnek még a föld alatt holttestek a feltáratlan településrészekben.

ge, hiszen a korábbiaknál sokkal nagyobb Árpád-kori településrészeket ismerhettünk meg ezek révén. Az utóbbi két évben pedig e sorok írójának is volt lehetősége olyan helyszíneken kutatni, ahol a tömeggyilkosságok nyomai mellett már alkalom nyílt a pusztítás különféle jellegzetességeinek a meghatározására is.

A hirtelen rajtaütés vagy a szisztematikus kivégzések, a nők és gyerekek tömeges megölése, a települések hősies védekezése, majd azok elpusztítása, az értékek földbe rejtése mind-mind olyan motívumok, melyek állandó elemei a korabeli krónikáknak. Az eseményeket testközelből szemlélő Rogerius és Spalatói Tamás leírásainak hitelessége sokáig kérdéses volt és néhány tekintetben talán még mindig az, ugyanakkor a régészettudomány számára most már megadatott a lehetőség, hogy a régészeti feltárások alapján ma már sokszor részletekbe menően, lépésről lépésre képes bizonyítani az egykori események krónikásainak igazát.

Ez egyben reménykedésre ad okot arra vonatkozóan is, hogy a múltunk szempontjából további kiemelten fontos időszakok régóta húzódozó vitás kérdéseit is lehetséges lesz a jövőben megnyugtatóan lezárni. A régészet és a történettudomány számára tíz-tizenöt év igazán nem nevezhető soknak, márpedig ennyi idő alatt lényegében egy új kutatási irányvonalat, a tatárjárás régészeti is meg lehetett teremteni.

A mongol világbirodalom kialakulása és az Európa elleni hadjárat

1 2 3 6 – 1 2 4 2

ZIMONYI ISTVÁN

A Mongol Birodalom volt a történelem legnagyobb szárazföldi kiterjedésű hatalma. A létrejöttékor, a 12. század végén, 13. század elején az eurázsiai steppével határos világ politikailag töredezett volt. A széttagolt Kína területén több dinasztia is osztozott (Song, Jin, tangutok). Az iszlám világ keleti felén a szeldzsukok helyére ekkortájt a Horezmi Birodalom lépett.

Dzsingisz kán

Kelet-Európa számottevő hatalmai a rusz fejedelemségek, valamint Volgai Bulgária, illetve a kunok voltak. Ez utóbbiak azonban sohasem alkottak egységes politikai keretet. Nyugat-Európát a pápaság és császárság közötti küzdelem jellemezte, ugyanakkor a Nyugat belső gondjai ellenére terjeszkedő politikát folytatott a Mediterráneumban, amely a hispániai reconquistában [az Ibériai-félsziget fokozatos visszafoglalása az araboktól – a szerk.] és a keresztes hadjáratokban öltött testet. E terjeszkedés jelei voltak a Német Lovagrend előretörése a Baltikumban, valamint a Magyar Királyság kelet-európai kunok megtérítésére tett kísérlete is.

Ögödej nagykán

járatról. Ez utóbbi a következő évben meg is kezdődött, így 1220-ban már Buharát és Szamarkandot is bevették.

Persze a mongol haditaktikának megfelelően az ellenség uralkodóját feltétlenül meg is kellett ölni, hogy a behódolást megkönnyítsék, Dzsingisz ezért Dzsebe és Szübötej hadvezéreket bízta meg a Horezmi Birodalom uralkodójának üldözésével, aki a Kaszpi-tenger egyik szigetére menekült, s ahol végül 1221 januárjában halt meg. A mongolok itt azonban már nem fordultak vissza, hanem engedélyt kértek Dzsingisztől a további előrenyomulásra a Kaukázuson keresztül. Így történt, hogy az első, felderítő jellegű mongol támadás már 1223-ban a Kaukázus felől elérte Kelet-Európát. De mindezek előtt még az itt élő – s egyébként a mongolokhoz hasonlóan ugyancsak nomád életmódot folytató – kunok és az alánok közötti szövetségi viszonyt a mongolok ügyes politikai húzással felbomlasztották. A kunok otthagyták szövetségeseiket és szétszéledtek, így először a mongolok az alánokat, majd a végül a kunokat is megverték. Továbbhaladva nyugat felé 1223 elején előbb elfoglalták a Krím-félsziget déli partján fekvő Szudak városát. Ez már a rusz fejedelemségek határterülete volt. A ruszok a mongol támadásról közvetlenül a kunoktól értesültek. A kunok egyik vezetője, Kötöny kán – aki egyúttal a halicsi fejedelem apósa is volt – igyekezett rávenni a fejedelmet, hogy közösen szálljanak szembe a mogo-

Ilyen külső körülmények között kezdte el világhódító terveinek megvalósítását az 1206-ban káná válasszott Dzsingisz (1206–1227), aki ekkorra már hatalma alá gyűrte a steppei nomád népeket Eurázsia keleti felében.

A mongol hódítások három nagy hullámban folytak tovább 1211 és 1279 között. Dzsingisz kán 1209-ben a Kína nyugati, délnyugati területeit uraló Tangut Birodalom ellen indult. 1211-ben támadta meg a Jin-dinasztiát Kína északi részén, 1215-re pedig már Pekinget is elfoglalta. Az 1218-as birodalmi gyűlésen, az úgynevezett *quriltajon* határoztak a nyugati Horezmi Birodalom elleni had-

A mongol káni udvar egy miniatúráján

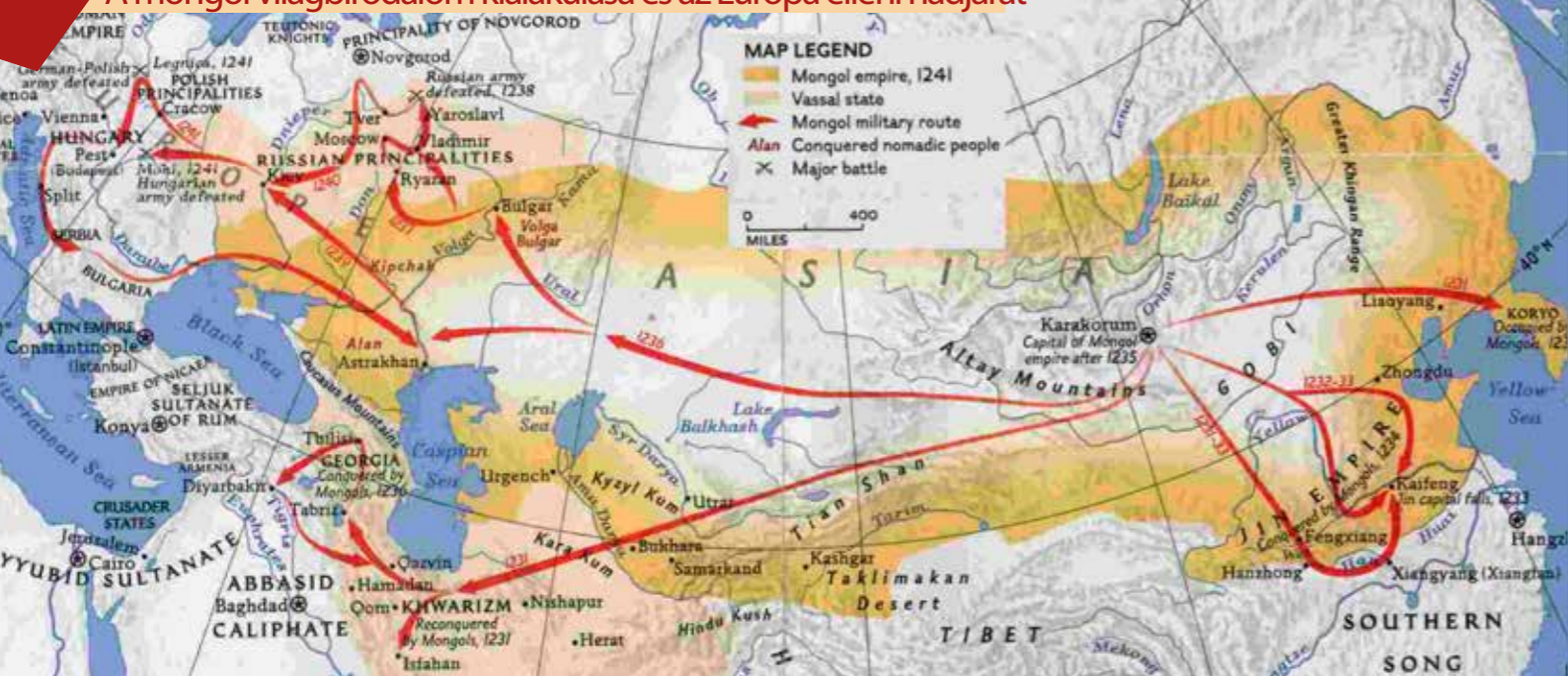
lokkal. Végül haditanácsot hívtak össze Kijevbe, amelyen részt vett még a kijevi és a csernyigovi rusz fejedelem is. A haditervek a következők voltak: az egyesült kun–rusz sereg délkeleti irányba előrenyomul, és a steppén ütközik meg a támadó tatárokkal. A szövetséges csapatok végül május 31-én, a Kalka-folyónál szálltak szembe a mongolokkal. A csata a rusz és kun csapatok katasztrofális vereségével ért véget, fejedelmek fele meghalt. A mongolok ezt követően az északabbra élő volgai bulgárok ellen vonultak, de ők végül sikerrel csalták törbe a mongol sereget, és legyőzték a támadókat. Ez a mongol erők visszavonulását eredményezte Kelet-Európából.

Dzsingisz és csapatai végül csak 1225-re tértek vissza mongol területekre. A világhódító utolsó nagy hadjáratát a szövetséges csapatok ellen indította 1226 őszén, de a sikeres hadjárat befejezése előtt 1227-ben Dzsingisz meghalt. A trónra lépő Dzsingisz fiú, Ögödej

Mongol lovasok Rasidaddin könyvéből

A Mongol Birodalom létrejötte

másik hadtest átkelt a Perekop-szoroson, a Krím kapuján, és legyőzte a félszigeten élő kunokat, majd 1223 után ismét bevette Szudak városát. Emellett egy harmadik csapat megtámadta azokat a kunokat, akik a Dnyeper és Dnyeszter közötti területen lakhattak. Ez utóbbi válhatta ki a magyar történelemből jól ismert Kötöny kun fejedelem beköltözését a Magyar Királyságba. A magyar király, IV. Béla kereszténység felvételének kikötésével engedélyezte a kunok betelepülését, mivel külső és belső ellenségeivel szemben egyaránt a nomádok haderejére kívánt támaszkodni.

1239 őszén a mongolok Möngke vezetésével megtámadák a Csernyigovi Fejedelemséget a Dnyeper bal partján. Csernyigov városát 1239. október 18-án vették birtokba. Ezt követően Möngke visszatért a főereghez, amely a Kaukázus előterében állomásozott. A fő hadtest az alánok ellen vonult és fővárosukat, Magaszt 1240 első hónapjában sikerült bevenni, míg egy másik hadtest Dagesztánba vonult, és bevette Derbent városát. Ezzel a Kaukázus mindkét átjárója mongol kézre került.

A mongolok 1240 tavaszára elérték a kitűzött céljaikat, miután Kelet-Európa meghatározó hatalmait térdre kényszerítették (volgai bulgárok, Vlagyimir-szudali Fejedelemség, kunok és alánok). Magasz elfoglalása után a mongolok lakomat és tanácskozást rendeztek. Ezután Ögödej visszarendelte Gүjүköt és Möngkét csapataival. A Kelet-Európában harcoló eddig feltételezett nyolc *tүmen*ből Gүjүkkel és Möngkével kettőt vissza is

vontak. De ekkor döntöttek a mongol hadjárat további folytatásáról is. A hadművelet legfőbb stratégiai célja a Magyar Királyság elfoglalása lehetett.

1240 ősze végén indult a nyugati hadjárat második fázisa. Elsőként Kijev alá vonult a teljes mongol haderő, és december 6-án bevették a várost. Azután a Halics-volhíniai Fejedelemség esett el. Ezzel megnyílt az út Magyarország felé.

A mongol hadsereg a Magyar Királyság területét bekerítő hadművelettel foglalta el. A támadó mongol sereg északi szárnya Orda, Bajdar és Kajdu vezetése alatt egy *tүmen* haderővel Lengyelországra tört. A lengyel sereget a mongolok Chmielniknél győzték le 1241. március 18-án, aminek következtében Krakkó március 24-én szintén elesett. Ezután a mongolok Sziléziára törtek, és II. Henrik sziléziai herceg seregét nyílt ütközetben verték szét Legnicánál április 9-én. Ezt követően a mongol sereg dél felé véve útját, elérte Észak-Magyarországot.

A mongolok déli szárnya Erdélyen keresztül tört a Magyar Királyságra. Kadan a Borgói-szoroson kelt át 1241. március 31-én, majd elfoglalta Radnát, amely az ezüstművelés központja volt. Ezt követően bevette Besztercét, azután Kolozsvár, Várad érintésével Csanádra ért. A déli szárny másik két hadteste, Böcsek és Bүri vezetésével az Ojtozi- és Vöröstoronyi-szoroson keresztül támadott. Az Ojtozi-szorost átlépő csapat a Barcaságba hatolt be, ahol az erdélyi vajda seregét is legyőzték, bevették Küüllővárat, majd innen Gyulafehérvárra vonultak, ahol bevárták

Ögödej a hadsereg élére Batut jelölte ki, akinek a területe szomszédos volt a meghódítandó területtel. Dzsingisz négy fiának leszármazottai közül legalább két herceget küldött még (Orda, Batu, Bajdar, Bүri, Gүjүk, Kadan, Möngke és Bүdzsek). Így a haderő létszáma elérhette legalább a 8 *tүmen* ('tízezredek'), és a hadsereg irányítását a legjobb mongol hadvezérére, Szүbөtejre bízta. A mongolok európai hadjáratának taktikája az volt, hogy seregeik nyáron a steppére húzódtak, ahol vagy pihentek, vagy más nomád csoportok legyőzésével foglalkoztak, míg télen az erdőzónába vonultak az ottani népek hódoltatására.

be a fővárosukat, Bulgárt (ma Biljarszk). Azután a kisebb Volga-vidéki népek következtek: így a mordvinok, a burta-szok és a keleten maradt magyarok is.

1237–1238 telén a mongolok a legerősebb rusz fejedelemségre, Vlagyimir-Szudalra támadtak négy irányból. A mongol hadsereg főhadiszállása a mai Tambov környékén lehetett. Innen küldték követeket Rjazanyba, de a rjazanyi, pronszki és muro-mi hercegek sereget küldtek a mongolok ellen, amely vereséget szenvedett, így a mongolok elfoglalták Belgorod és Pronszk városát is. A mongol erők végül Rjazanyánál gyülekeztek, és ötnapos ostrom után december 21-én ezt a várost is bevették. A vlagyimir-szudali nagyfejedelem, Jurij egy csapatot küldött Rjazany megsegítésére, amely csatlakozott a Rjazanyi Fejedelemség megmaradt haderejéhez. Ezt a sereget a mongolok Kolomnál semmisítették meg. Moszkva 1238. január 15-én került mongol kézre. A nagyfejedelem, Jurij úgy döntött, hogy erőit nem a főváros, védelmére mozgósítja, hanem a Volgát Uglicsnál átlépve a Szity-folyó mellett rendezte be a főhadiszállását. Így a főváros, Vlagyimir február 7-én a mongolok kezébe került. A főváros bevételét követően a Burundaj vezette seregrész Jurij nagyfejedelem ellen vonult, és március

4-én legyőzte őt a Szity-folyónál, ahol maga a fejedelem is elesett. Egy másik mongol sereg Torzsok ostromába kezdett, de csak kéthetes küzdelem után sikerült bevenni a várost. A mongolok nem kísérelték meg Novgorod elérését, mivel közelített a tavasz, és az utak az olvadás miatt már járhatatlanná váltak.

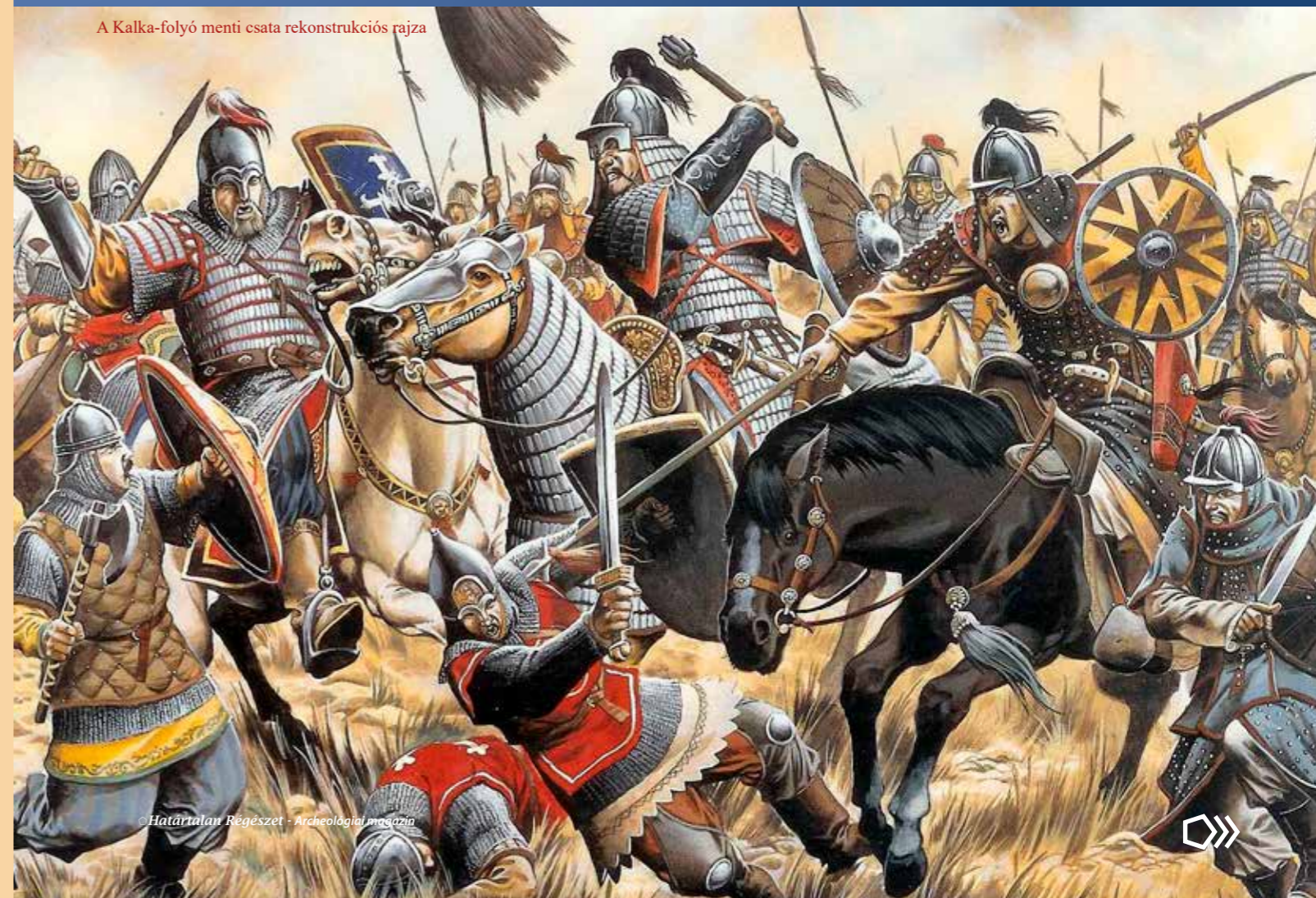
A következő két évben a mongolok a steppén és a Kaukázusban folytatták hadműveleteiket. A mongol hadak először a Kaukázus nyugati végein, a Kubán folyó menti cserkeszekre támadtak. Egy

Kubilaj vadászata (kínai festmény)

(1229–1241) 1231-ben döntött a Jin-dinasztia felszámolásáról és Észak-Kína teljes bekebelezéséről, amelyet 1234-ben fejeztek be. Röviddel később azonban már egy újabb nyugati hadjáratról döntöttek, melynek végső célja a volgai bulgárok megkeleztetése, valamint a kun területek, a rusz fejedelemségek és a Kaukázus elfoglalása volt.

A nagy nyugati hadjárat a keleti kun törzsek és volgai bulgárok elleni támadással indult 1236-ban. Gүjүk a sereg bal szárnyával a kun ölberi törzs vezetőjét, Bacsmant győzte le a Volga alsó folyásánál. A mongolok az ősz folyamán támadtak rá a volgai bulgárookra és vették

A Kalka-folyó menti csata rekonstrukciós rajza

A mongolok várost ostromolnak

a másik egységet. Ez utóbbi, amely a Vöröstoronyi-szoroson keresztül hatolt át, Nagyszebent vette be április 11-én, majd innen Gyulaféhevárra ért. Az egyesült sereg aztán a Maros mentén haladva Csanádnál találkozott a Kadan vezette seregrésszel. Az egyesített déli szárny serege Szegednél kelt át a Tiszán, majd Pest alá vonult.

A sereg központi része Batu és Szübötej vezetésével a Vereckei-hágón keresztül jött Magyarország ellen, amelyet a Dénes nádor vezette sereg védett. A mongolok március 12-én legyőzték a nádort. Batu ezután egy felderítő hadtestet indított útnak öcsé, Sejbán parancsnoksága alatt, amely március 16–17-én meg is közelítette Pestet. Március 17-én Ugrin kalocsai érsek megtámadta a mongolokat, de azok törbe csalták és megverték a magyar sereget. Ez idő alatt egy másik mongol egység Vácot rabolta ki. Ugyanezen a napon gyilkolták meg a kun Kötönyt Pesten, mire a kunok a Duna mentén délre húzódva a Szerémségen át Bulgáriába költöztek. IV. Béla az összegyűlt seregével kelet felé indult, és a Sajónál táborozott le, Muhi falu közelében. Április 12-én a mongol csapatok több helyen is átkeltek a Sajón, majd bekerítették a magyar tábort. A magyar sereg katasztrofális vereséget szenvedett. IV. Béla, akit emberei kimenekítették a táborból, Pozsonyba menekült. Az osztrák herceg, Frigyes Hainburgba hívta, ahol megzsarolta, és a nála lévő arany- és ezüstértékeit elvette tőle. Ezután a magyar király Segesdre ment kíséretével, ahonnan

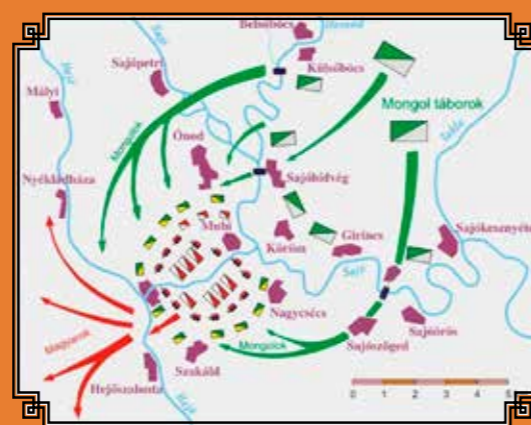
1242. január 12-én érkezett Zágrábba, végül az Adria partján, Trau várában talált menedéket az öt üldöző mongol hadtest elől.

A mongolok 1241–1242 telén átkeltek a befagyott Dunán. Batu elfoglalta Óbudát, majd Esztergomot is körbevette, amit a fellegvár kivételével el is foglalt. Székesfehérvár és Pannonhalma azonban sikeresen állt ellen a mongol támadási kísérletnek. Miután Ögödej nagykán 1241 decemberében meghalt, Batu nyilván a hercegekkel egyetértésben végül kivonult a Magyar Királyság területéről, majd székhelyét a Volga folyó mellett ültette föl.

Batu így egy hatalmas terület ura lett, amely az Al-Dunától az Urál folyóig terjedt ki, amihez még a Batu testvérei által uralt Kazak-steppe is hozzászámítható. Batu megnövekedett hatalmát arra használta, hogy az Ögödej utódjának, Gűjüknek az uralma után Dzsingisz fiai közül a legfiatalabb Toluj ágbeli herceget, Möngekét segítette a nagykáni trónra. Mönge (1251–1259) uralma alatt indult el a harmadik nagy mongol hódítási hullám. Az 1253-as *quriltajon* döntöttek arról, hogy Mönge testvére, Hülegü az iszlám világ irányába indít újabb nyugati hadjáratot. Elsőként 1256-ban a Kaszpi-tenger déli partján lévő hegységek várait birtokló muszlim csoportot, az aszaszinokat pusztították el, majd 1258-ban bevették Bagdadot. 1258-ban Mönge egy másik testvérével indult el a Song-dinasztia ellen, de 1259-ben a hadjárat során meghalt, így Kína déli részének végleges meghódítása végül utódjára, Kubilájra maradt.

IV. Béla menekülése a Képes Krónikában

A muhi csata

A TATÁRJÁRÁSRÓL EGY KICSIT MÁSKÉNT

F. ROMHÁNYI BEATRIX

A tatárjárás a magyar történelem egyik legerősebb emléke, amely még évszázadokkal később is meghatározó alapélményként és egyfajta korszakhatárként épült be a köztudatba. Az elmúlt bő másfél évszázadban a történettudomány is sokat foglalkozott vele, nemcsak az eseményekkel, hanem az okokkal és a következményekkel is. Ebben kiemelt szerep ju-

tott egy, a magyar források között egyedülálló szövegnek, Rogerius mester *Siralmas énekének*, amely a szemtanú hitelességével számol be a mongol sereg által elkövetett – korabeli háborús jogot is megsértő – vérengzésekről. Ez és a többi közel egykorú forrás leírása, köztük külföldiek is, valóban azt a benyomást keltették, hogy 1241–1242-ben a Magyar Királyság a megsemmisülés határára sodródott, egyes feltételezések szerint népességének akár felét is elveszítette. A 13. századi Közép-Európa későbbi eseményeit, illetve a Magyar Királyság ezekben játszott szerepét nézve azonban ez a kép mindenképpen túlzónak látszik. Elég, ha csak IV. Béla Babenberg Frigyesrel folytatott harcaira, illetve Frigyes halála után az örökségének megszerzéséért indított háborúira gondolunk.

A tatárjárásról egy kicsit másként

Az utóbbi évtizedek nagy mennyiségben hoztak felszínre egy egészen más jellegű forrásanyagot. Először az autópálya-építkezésekhez és más nagyberuházásokhoz kapcsolódóan, később célzottan is folytatott régészeti feltárások során egyre több olyan lelet került elő, amelyek a tatárjárás nyers valóságát dokumentálták: a ház kemencéjében menedéket kereső falusiak, árkokban temetetlenül maradt vagy válogatás nélkül kivégzett személyek teteme, leégett házban hevenyészten elhantolt halott. Az idők során számos kincsleletről is nyilvánvalóvá vált, hogy a tatárok elől rejtették el őket. De a sok kutatás valami másra is rávilágított: az írott források leírásaihoz képest nagyon kevés a felgyújtott település, és bármennyire is rettenetes események tanúi a megtalált tömegsírok, ezekből sincs nagyon sok. Ráadásul meglehetősen jól körülhatárolható területen fordulnak elő.

A tatárjárással közvetlenül összefüggő felfedezések mellett voltak más eredmények is, amelyek az események újragondolására készíthették a kutatókat. Egyfelől a kolostorhálózat az Alföldön jól láthatóan eltérő módon fejlődött, mint az ország más területein. A 13. század első felében már a stagnálás jelei mutatkoznak, az ekkor érkező koldulórendek pedig egészen az 1320-as évekig messze elkerülték az Alföld belsejét. Másfelől a 11–12. századra keltezhető templomok közül a Duna–Tisza közén, Békés megyében vagy a mai Hajdúságban az országos átlagnál jóval kevesebb vált plébániatemplommá. Míg a Kárpát-medence peremterületei benépesültek, és ennek eredménye az alsó egyházi szervezet képén is megmutatkozik, addig az Alföld hatalmas területei üresek maradtak, ráadásul nemcsak a 14., hanem a 15. században is. Az egyházi intézményrendszer két fontos elemének, a kolostorhálózatnak és az alsó egyházi szervezetnek az egyidejű, gyökeres átalakulását a tatárjárás önmagában nem magyarázhatja meg.

Hasonló impulzust jelentettek az utóbbi évtizedekben megerősödő környezettörténeti kutatások. Az országban több helyütt, pl. a Hortobágy Sárreuten, a kalocsai Sárközben és a Balaton déli partján is kimutatható volt a települések tengerszint feletti magasságának emelkedése az Árpád-kor és a késő középkor között, ami a hidrológiai viszonyok, leginkább az árvízszintek megváltozásával hozható összefüggésbe. Az alföldi térségben több lelőhelyen tapasztalható volt homokmozgás is (pl. a Tiszazugban, Szentkirályon, Kecskemét környékén). Ne felejtjük el, hogy a kunokat nem a tatárjárás után telepítették be először az országba, még hozzá nagyrészt ugyanazokra a területekre, ahol 1242 után is megjelentek. Ebben az összefüggésben talán Ottó barát, majd az ő információi alapján útnak induló Julianus keleti útjának is lehetett a misszió kívül más motivációja is, tudniillik, hogy az 1230-as években már kerestek az Alföldre betelepíthető nagyállattartó népességet.

IV. Béla a *Képes Krónikában*

A tatárjárás a *Thüröczy-krónikában*

Mongol harcos

A tatárjárásról egy kicsit másként

Mindezek a jelenségek együtt arra utalnak, hogy az Alföld településhálózatának és népességének átalakulása már a 13. század első felében elkezdődött, és a folyamat csak valamikor a 14. század első felében ért véget. Vagyis a mongol támadás nem elindítója volt a változásoknak, hanem egy hosszabb átalakulási folyamatban adott egy rendkívül durva lökést. Batu kán seregének távozása után – amellet, hogy orvosolni kellett a háborús pusztítások okozta sebeket – az uralkodónak könnyebb volt a szükséges strukturális változásokat is keresztülvinni.

Ami a tatárjárást magát illeti, a régészeti leletek és a kortárs magyar híradások alapján érdemes megpróbálni a képet pontosítani. A támadáskor elrejtett kincsleletek a Kárpát-medence nagy részén előkerültek, kivételt Erdély képez, ahonnan csak egyetlen ilyen lelet ismert (ennek lehet oka a kutatás hiányossága is, bár azért elgondolkodtató). Ugyanakkor térképen ábrázolva a lelőhelyeket jól látható, hogy többségük az Alföldön, még hozzá annak északkeleti és középső részén került elő. A harcokban elesett és temetetlenül hagyott vagy sietősen eltemetett hallottak, illetve a tömeggyilkosságok is erre a területre koncentrálnak. Ezekhez kapcsolható az egyetlen dunántúli példa, a Dunaföldvár mellett feltárt tanyasias településen előkerült temetetlen halottak is.

Az utóbbi két-három évtizedben zajló megelőző feltárások korábban nem kutatott helyeket is érintettek, ezért ma már az ilyen jellegű leletek hiányát az ország más területein nem le-

het a kutatás hiányával magyarázni. Valójában az írott források is azt erősítik meg, hogy a mongol hadak Magyarországnak elsősorban ezt az alföldi részét pusztították. Erről szól Rogerius mester híradása és IV. Béla 1242 januárjában kelt levele is. Utóbbiból az derül ki, hogy a tatárok akkor még nem keltek át a Dunán. Sőt, még néhány évvel az események után is azt írta a pápának, hogy a Duna erős védővonalként állt ellent a támadóknak. A folyó önmagában ezt a funkciót aligha láthatta el, hiszen a mongolok ennél jóval nagyobb folyókon gond nélkül képesek voltak átkelni. Csakhogy Muhinál nem a teljes magyar haderő veszett oda. A veszteség nyilván nagy volt és igen érzékeny is, hiszen a királyi haderő vonult fel, mellette értékes egyházi csapatokkal. De éppen Rogeriustól tudjuk, hogy az ország előkelői távol tartották magukat. László somogyi ispán, aki talán mégis segíteni igyekezett volna, már a vesztes csata hírére kapta valahol Kalocsa táján és vissza is fordult. Esztergom várának sikertelen ostroma is arra vall, hogy katonailag értékes erők álltak rendelkezésre. Vagyis a Dunán való átkelés halogatásának egyik oka az lehetett, hogy a révhelyeket a túloldalon védtek. Eppen ezért volt katasztrófális a Duna januárban beállt jégpáncélja, ami a mongolok számára gyakorlatilag szárazföldi körülményeket biztosított az átkeléshez.

Mindez azt jelenti, hogy a tatárjárásról kialakított képet több szempontból módosítani kell. A pusztítás mértéke a középső, alföldi területeken messze meghaladta az ország más részeit ért veszteségeket. Viszont e terület eleve ritkábban la-

Batu kán

A muhi csata emlékműve

kott és már a tatárjárás előtt krízisben volt. Emellett a halottak csak részben voltak a csaták, ostromok és tömeggyilkosságok áldozatai, a veszteség egy részét a menekülés közben, helyi járványokban és a tatárjárást követő éhínségben meghaltak teszik ki.

A teljes veszteség összességében nem érte el a 20%-ot, valószínűleg 10–12 % lehetett. Az arány persze így is hatalmas, hiszen 200–250 ezer halottról beszélünk, de bevándorlással, illetve az ilyen katasztrófák után általában megfigyelhető átmeneti szaporulatnövekedéssel pótolható.

Az ország elitjét és a népet azonban valódi kulturális sokk is érte. Olyan ellenséggel találták szembe magukat, amilyennel korábban sohasem találkoztak. Nem portyázó keleti lovasok, hanem jól szervezett, a megfélemlítés szándékával érkező sereg támadt az országra. Nem használták a hadi utakat, hanem valósággal előzönlítették a vidéket. Ezzel már akkor is károkat okoztak volna, ha közben senkit sem öltek volna meg. Látványos tömeggyilkosságokat követtek el, gyerekeket és nőket is gyilkoltak, a nőket teátrális

Mongol kori maszk a MET gyűjteményéből

körülmények között megerőszakolták. Hadifoglyokat kényszerítettek arra, hogy megostromolják az erődített településeket, az árkokat az ő holttestükkel töltötték fel. Végül, de nem utolsósorban szándékosan éhínséget okoztak a megtámadott területen: 1241-ben részben felélték, részben elpusztították a termést, 1242-ben pedig megakadályozták a vetést. Ráadásul a távozásukkor rengeteg állatot vittek magukkal zsákmányként. Nem csoda, ha a tatárjárás mélyen élt az emlékezetben.

De kulturális sokk érthette a másik oldalt is. Májig vitatott, hogy a mongolok miért vonultak ki olyan hirtelen, és miért nem jöttek később vissza. Egészen biztos, hogy ennek sok oka volt, a Mongol Birodalom belső konfliktusaitól az utánpótlási vonalak túlzott megnyúlásáig sok mindent fel is hoztak már a szakirodalomban. Ehhez egyet még hozzá lehet tenni: az ellenállás mértékét és az erődített települések mennyiségét. A mongolok képesek voltak komoly erősségeket megostromolni (pl. Kijev vagy Damaszkusz), arra azonban valószínűleg nem voltak felkészülve, hogy lépten-nyomon ostromra kényszerülnek, és még falusias települések is ellenállnak nekik.

A ritkább településhálózattal rendelkező Alföldön csak Nagyvárad és Csanád között hatszor kényszerültek ostromra, hiszen a két püspöki város mellett Tamáshidát, a Körös egy ma már nem azonosíthatósízigetét, Pereget és az egresi monostort is csak így tudták bevenni. A Dunántúlon pedig ennél nehezebb tereppel kellett számolniuk.

A tatárjárás és a törökdúlás gyakran kapcsolódik össze mint két korszakhatárt jelentő, pusztító esemény. Fontos azonban látni a különbséget a kettő között. Nemcsak arról van szó, hogy az egyik másfél évig, a másik másfél évszázadig tartott, de óriási a különbség a hadviselés mikéntjében is. A török kor történetét jobban, és az újabb kutatásoknak köszönhetően egyre jobban ismerjük. A régészetnek köszönhetően most lehetőség nyílik a tatárjárás alaposabb megértésére is.

Mongol kivégzés ábrázolása

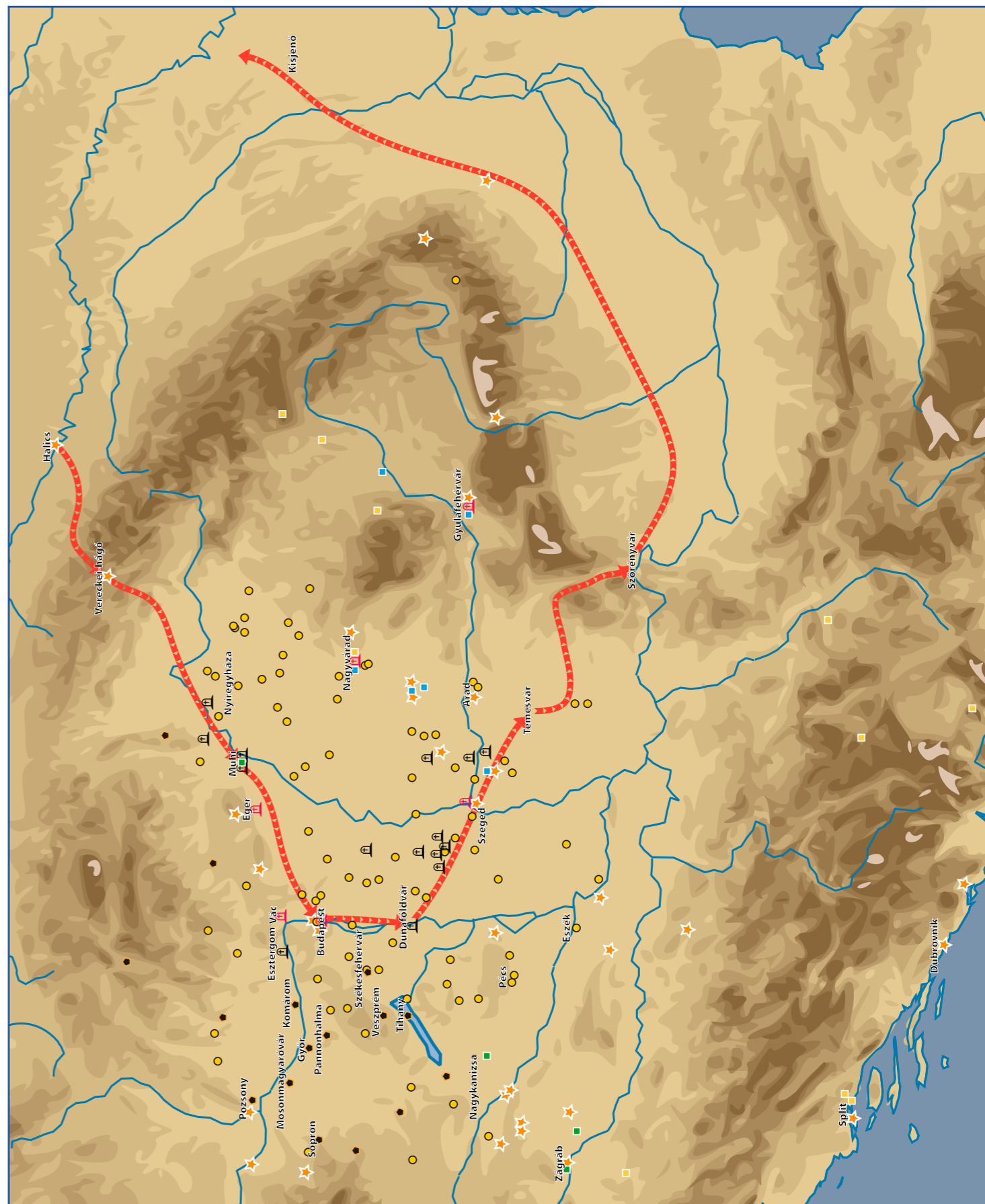

Mongol hagyományörző

○○○

A tatárjárással kapcsolatos helyszínek

- Batu seregének feltételezett útja
- Tatár támadások (írott vagy régészeti)
- Halottak irásból
- Halottak
- Vár magyar kézen 1242 januárjában
- Rogerius
- Kadan seregének feltételezett útja az Alföldig
- Kincs

„egyesek darabokra vágva, egyesek egészben”

Csak erős idegzetűeknek...

Buzár Ágota – Bernert Zsolt – Rosta Szabolcs

Az egykori források részletes leírásai alapján a tatárjárásnak már a kortársakat is megdöbbentő eleme volt az emberek brutális, tömeges legyilkolása. A településeket a mongol csapatok feldúlták, felégették, a menekülő embereket nemtől, életkortól, társadalmi státusztól függetlenül lemészárolták. Az embervesztés ennyi év elteltével már nehéz megállapítani, de a mértéktartó becslések szerint is legalább 300.000–400.000 ember esett áldozatul a módszeres pusztításnak.

A tatárok rajtaütéseit rablás, fosztogatás, nemi erőszak, a lakosság el-

hurcolása, valamint tömeges gyilkosság kísérte.

„Elvitték a zsákmányt és ott csak az asszonyi és emberi holttestek maradtak, egyesek darabokra vágva, egyesek egészben

[...] a mezőkön és az utakon sok halandónak a teste feküdt, némelyik levágott fejjel, némelyik darabokra szabdalva, a falvakban és egyházakban pedig, amelyekben menekülést kerestek, összeégve.”

A tatárjárás szörnyűségeit személyesen is átélő Rogerius mester szavai érzékletesen tükrözik azt az állapotot, mely a mongol invázió nyomában nap mint nap megtapasztalható volt a megszállt országrészekben.

A tatárjárás okozta embervesztés mértékéről a mai napig folynak viták. Egyes kutatók szerint az akkori lakosság fele elpusztult, de az óvatos becslések szerint is legalább 15%-os veszteség érte az országot, alig több mint egy év alatt. Az I. világháború kb. 4%-os, a II. világháború 6,5%-os arányával összehasonlítva látható, hogy a tatárjárás az emberéleteket tekintve legnagyobb katasztrófája volt.

A tatárok elől elmenekülni nem tudó nő a gyermekeivel a kemencében keresett menedéket. Cegléd, Búrgézi-dűlő (fotó: Bartuczné Farkas Ildikó, ásatásvezető; Gulyás Gyöngyi)

©Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

„egyesek darabokra vágva, egyesek egészben” – Csak erős idegzetűeknek...

Az utóbbi két évtizedben sokasodott meg azon régészeti lelőhelyeknek a száma, ahol a leírásoknak leginkább megfelelő jelenségekkel találkozhatott a magyar régészet. A tatárjárás megőrződött pillanatképei az olyan, főként síkvidéki Árpád-kori települések maradványai, amelyekben a falu életének végét jelentő pusztulási rétegben leégett épületek, értékes használati tárgyak, valamint állati tetemek és eredeti helyzetében fellelt, gyakran megégett emberi testek és vázrészek vannak. A fertőzésveszély elkerülése vagy a támadók visszatérésétől való félelem miatt a halottakat gyakran sietve, sekély sírgödrökbe temették el. Az esetek többségében azonban a maradványok gödrökből, árkokból, épületek romjai alól kerülnek elő, ami azt valószínűsíti, hogy a környéken teljes volt a pusztítás. A feltárt házak, településrészek a menekülés egy-egy megrázó percéről tanúskodnak.

Ma már számos helyszínről ismerjük az atrocitások nyomait. Dunaföldvár mellett 33 egyén gödrökbe, vermekbe dobált maradványait tárták fel, melyek közül mindössze két csontváz volt ép: a többi halottnak – zömmel gyermek- és serdülőkorúak –, csak a testrészei kerültek elő. Szankon egy Árpád-kori házban nagy mennyiségben kerültek elő rendszertelenül, többségükben nem anatómiai rendben heverő emberi csontok. Az ásató régész, Wilhelm Gábor véleménye szerint az egyetlen épületben lévő legalább 34 egyén – főként nők és gyerekek – csontjainak helyzete arra utal, hogy az égetés után bolygatták meg a vázakat, talán értékek után kutatva.

A nagytestű kutya koponyáján jól látszik a kardvágás és buzogányütés nyoma. Bugac (fotó: Rosta Szabolcs)

„Thereusok sokan lettek,
s Thereusnál bűnösebbek:
szülő gyermekét levágja,
feni fogát önhúsára,
ki belőle vétetett.
Éhség tombol örült, véres,
testvér a testvérré éhes,
jó barát a jó barátnak,
az idegen bárki másnak
húsából nyer életet.”

Planctus destructionis regni Ungarie per Tartaros,
vagyis a „Siratóének Magyarországról,
mikor a tatárok pusztították”
című irodalmi mű,
1242

A tatár pusztítások nyomán gyakran csak temetetlen holttestek, testrészek maradnak (fotó: Nagy Gyula Területi Múzeum, Orosháza, Gyucha Attila ásatása)

©Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

Még a nagy felületű régészeti feltárások során sincs lehetőség egy teljes Árpád-kori falut teljes terjedelmében feltárni, a településeknek több-kevesebb részlete kerül csak elő. Így az ehhez hasonló helyszíneken is jelentősen több áldozattal lehet számolni. Különösen jó példa erre az Orosháza melletti egykori falu, ahol annak ellenére, hogy az útépités során csak az egykori település vékony szeletét lehetett megkutatni, így is mintegy 22 ember vázát és testrészeit találta meg Gyucha Attila és Rózsa Zoltán. Az erőszakos cselekményekre utal, hogy az egyik sípcsonton fegyvertől származó vágásnyomot, egy gyermek felsőtestében pedig egy rövidkard vagy törzshégyet találtak meg. A pusztítást a teljes település kiterjedésére vetítve, a feltáratlan részekben még további több száz maradványt feltételezhetünk. A településeken szerteszét heverő holttestekből kiindulva, a ma ismert helyszínek többsége a hirtelen rajtaütés jegyeit viseli magán.

Ezektől némileg eltér a bugaci monostort övező egykori nagy Árpád-kori központ területén tapasztalt helyzet, mely a tatárjárás kori emberi dráma egy másik jelenetét villantja fel előttünk. Az épületek között öt gyermek és egy fiatal nő holtteste került elő. A gyermekek egy sorban, felhúzott lábbal feküdtek kiterítve egy ház udvarán. A kortárs, Spalatói Tamás a brutalitás további mélységeit tárja elénk: „De hát miért emlegessem fel azt a kegyetlenséget, amely a városokban és falvakban nap mint

nap látható volt? Amikor az összeterezt gyenge asszonyokat, öregeket és gyermekeket sorba ültették, s hogy a ruhájuk ne mocskolódjon be vérrel, s hogy a hóhérok se fáradjanak ki, előbb lehúzták ruháikat; felemeltették karjaikat, és az odaküldött hóhérok csak akkor döfték töreiket könnyedén a szívükbe; és így irtották ki valamennyit.” A fenti idézet tökéletesen megfeleltethető a monostornál tapasztaltaknak, vagyis az áldozatok minden kísérő lelet nélkül, valószínűleg lecsupaszítva lettek megölve. A lemeztelenítés nyilván még inkább felerősítette a szerencsétlen foglyok kiszolgáltatottságérzését. A levetkőztetés mellett különösen a gyermekek és nők sorba ültetése az a momentum, melyet nemigen lehet minden alap nélkül, csak úgy pusztán kitalálni. A leírás semmiképpen sem toposzjellegű, mindenképpen közeli, az eredeti adatközlő által személyesen átélt élményeket mutat be. Különösen annak fényében, hogy az antropológiai vizsgálat szerint egy 25–30 év körüli fiatal nőt és az egyik 14 éves gyermeket ülő vagy guggoló pozícióban érte el a végzete. A monostor mellett tapasztaltak drámaiságát tovább fokozza, hogy a kivégzett gyermekek és fiatalok körül elszórtan fiatal leölt állatok csontvázai hevertek. Az egyik árokban fekvő agárszerű, nagytestű kutya koponyáján kardvágás és egy nagy erejű, talán buzogány okozta ütés nyoma látszik. Nem lehetünk messze a valóságtól, ha úgy véljük, hogy az egykori házőrzőt, fiatal gazdáinak hősiek védelme közben érte el a végzete. Arra azonban már nem találunk logikus magyarázatot, hogy mi szükség volt minden élőlény, számos kisborjú, ló és egy macska kiirtására is.

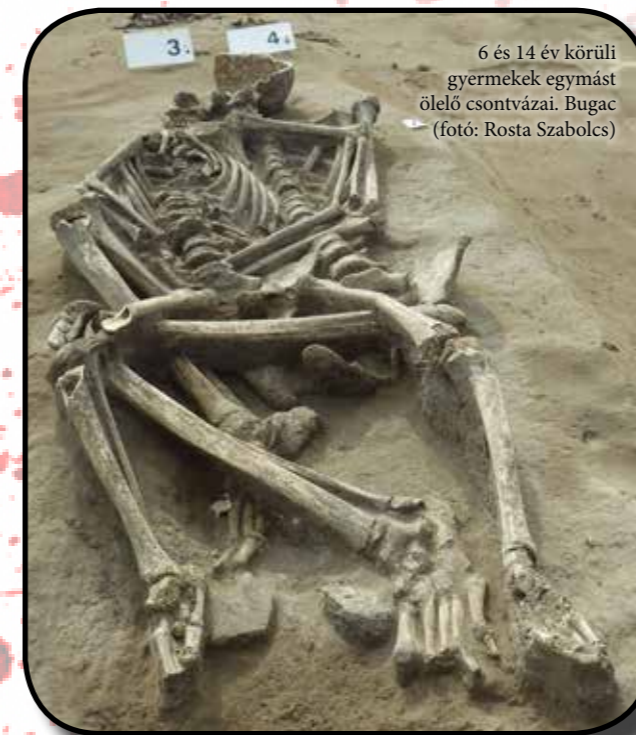
A biztosan a tatárjárás során elpusztított emberek antropológiai vizsgálata egy feltűnő, igen jellegzetes helyzetet mutat. Az áldozatok kor és nembeli eloszlásában ugyanis erős egyenetlenség látható. Szankon 17 gyerek mellett 17 női áldozat volt a felgyújtott épületben. Kiskunmajsán két épületből összesen 19 gyermek és fiatal mellett 13 nő és mindössze 2 férfi maradványát határozta meg az antropológiai elemzés. Több helyszín számottevő nagyságrendű számadata alapján megállapítható, hogy az áldozatok között 60% a gyermek és a fiatal, illetve 34% a nő. Ehhez képest a felnőtt férfiak aránya kirívóan alacsony. A tatárjáráshoz kapcsolható tömeggyilkosságok egyik fő jellegzetessége tehát, hogy az áldozatok között hátrányozott számban jelentkeznek a gyerekek és a nők.

A mongol invázió éveiben a lakosok nem vethették be földjeiket, nem tudták a gabonát behordani, ezért élelmiszer hiányában tömegesen éheztek/haltak éhen. Egyes történetírók szerint az éhínség még jobban pusztította a magyar népet, mint a tatárok kegyetlenkedései. A falvakból elmenekülő, a tatárok elől erdőn-mezőn bujkáló emberek nemcsak a fák kérgét, a föld porát ették, hanem kutyák, macskák, sőt emberek (főként gyermekek) húsának fogyasztására is rákényszerültek. Mindezeket a leírásokat sokáig csak a Magyarországot ért csapásról készült túlzó irodalmi alkotásoknak gondolhattuk, azonban 2016-ban érdekes esetre bukkantunk Kiskunmajsán. Egy tatárjárás kori elrejtett érmekincs hitelesítése nyomán végzett leletmentésen, két Árpád-kori épületben legalább 34

A házak között sorba ültetett, legyilkolt gyermekek maradványai kerültek elő. Bugac (fotó: Rosta Szabolcs)

8-9 éves gyermek combcsontjának hátsó felszínén párhuzamos, egyre gyengülő vágásnyomok láthatók

6 és 14 év körüli gyermekek egymást ölelő csontvázai. Bugac (fotó: Rosta Szabolcs)

arra az eredményre jutott, hogy a párhuzamos éles vágások jellege megegyezik a háziállatok csontjain gyakran megfigyelhető nyúzás, íneltávolítás nyomaival. Ilyen vágásnyomok leginkább akkor képződnek, mikor éles eszközzel húst fejtenek le a csontokról. Az ebből eredő következtetés szerint a megtalált embercsontokról valaki húst vághatott le. Az emberhús elfogyasztására az éhezéssel eredő túlélési ösztön mellett egyéb magyarázat nemigen kínálkozik.

Ezek alapján felvethető, hogy a település lakói – legalábbis részben – a pusztítással együtt járó éhezés áldozatai lettek. Minden emberi szörnyűsége mellett a kiskunmajsai lelőhelynek kiemelkedő tudományos értéke van, hiszen úgy tűnik, ez az első természettudományos bizonyítéka a forrásokban egyébként gyakran említett kannibalizmusnak.

Aligha akad régész, aki bármely régészeti korszak temetőjének feltárása során ne találkozott volna az élet természetes – vagy esetenként talán kevésbé természetes – végével. A természetellenes vagy az egyértelműen erőszakos halállal való szembesülés azonban ettől mégis különbözik. Hatványozottan igaz ez akkor, ha az elhalálozás módja különös kegyetlenségre utal, vagy ha az tömegesen mutatkozik. Különösen lesújtó, amikor a társadalom leginkább védtelen elemei, gyerekek és nők tragikus pusztulását kell elkönyvelnünk. A fenti lelőhelyeken ez a kíméletlen pusztítás kézzelfoghatóan jelentkezik, a nyomok pedig kétséget kizáróan az 1241–1242. évi tatárjárásra mutatnak.

egyén csontmaradványait találtuk meg. A többségében erőteljesen megégett gyermekcsontokon több esetben lehetett megfigyelni apróbb vágásnyomokat, amelyek nem gyógyultak, de a csonttal együtt bekövetkezett elszíneződésük alapján a halál ideje körül keletkeztek. A vágások legalább öt egyént érintettek, és a végtagok hosszúcsontjain figyeltük meg azokat. A vágásnyomsorozat egy 8 év körüli gyermek combcsontján volt leginkább szembeötlő. A történeti embertan a jelenséget eddig a hazai középkori anyagból nem ismerte. A vágásnyomok ebben a formában semmilyen ismert fegyver vagy egyéb eszköz által ejtett hagyományos sérüléshez sem hasonlítanak. Az antropológiai és archeozoológiai elemzés is

Régészeti adatok

a tatárjárás történetéhez

Wolf Mária

22

A tatárjárás (Mozaweb©2018)

Nem kétséges, hogy mind a kortársak, mind az utókor szemében a 13. század leginkább meghatározó eseménye a tatárjárás volt. A tatárjárást hosszú időn keresztül történelmünk olyan mérföldkövének tekintették, amely egy csapásra és döntően megváltoztatta Magyarország gazdasági-társadalmi, igazgatási, honvédelmi berendezkedését, külpolitikai irányvonalát, népességét, településszerkezetét. Ma azonban a kutatók többsége egyetért abban, hogy a tatárjárás bár tragikus eseménysorozat volt, az ország teljes pusztulásáról, ahogyan a kortársak írták, vagy amint azt korábban a kutatók is gondolták, nem beszélhetünk. A tatárjárás nem elindítója, hanem legfeljebb meggyorsítója volt azoknak a folyamatoknak, amelyek már a század első harmadában megkezdődtek, s a 14. század elejére fejeződtek be.

A tatárjárás és elsősorban a Sajó menti csata rekonstrukciója eddig jórészt az írott források értékelésére támaszkodott. A közelmúlt – elsősorban nagyberuházásokhoz kapcsolódó – ásatásai azonban igen sok új eredményt hoztak. Ez pedig lehetővé teszi, hogy a magyar történelem egy fontos eseményét teljesen új alapokra helyezve, a régészeti források tükrében vizsgáljuk újra. E vizsgálatokban a régészet már önálló, új ismereteket szolgáltatató forrásként jelenik meg.

Tisztában vagyok ugyanakkor e forráscsoport korlátaival. Mégis, úgy vélem, a tatárjárás igen sok vonatkozása tanulmányozható a régészet speciális módszereivel és eszköztárával.

Ezek közül elsőként a tatárjárás pusztítására utaló lelőhelyeket említem. Korábbi ásatások során is kerültek elő már ilyen jellegű leletek, elsőként Tiszaörvényről. Számuk azonban a közelmúltban ugrásszerűen megnőtt. Az egyik legmeggrázóbb emlék a közelmúltban Cegléd határában látott napvilágot [Gulyás Gyöngyi erről szóló cikkét lásd a magazin jelen számában – a szerk.]. Nem csupán a falvakban, de a korszak több városában is egyértelmű régészeti nyoma maradt a tatár támadásnak. Közülük a legjelentősebb adatokat Pest régészeti feltárása szolgáltatja. Mint ismeretes, Pest pusztulásáról a tatárjárás két kortárs krónikása, Rogerius és Spalatói Tamás is megemlékezett. A régészeti kutatások részben megerősítették, részben azonban megcáfolták híradásaikat. Az Árpád-kori Pest és a körülötte elhelyezkedő falvak területén ugyanis szembetűnő a tatárjárással azonosítható, 13. század közepi, vas-tag, erősen átégett pusztulási réteg.

Ennyiben tehát hitelesek a krónikások leírásai. Ugyanakkor téves Spalatói Tamás azon állítása, hogy Pestet csak a vesztes muhi csata hírére kezdték volna árokkal, sáncokkal és vesszőből font kerítéssel erősíteni az ott összegyűlt, különböző nemzetiségű népek. A régészeti ásatások ugyanis a belváros több pontján is megtalálták a 12. század végén, 13. század elején épült városfalat, amely 1241-ben kétség kívül megromlott, de nem pusztult el végérvényesen. Sőt, helyenként egészen a késő középkorig fennmaradt.

Az ország pusztulásával hozható összefüggésbe egy, az Árpád-kori Magyarország területén elrejtett kincsek közül kiemelkedő csoport is, amely minden kétséget kizáróan a tatárjárás idején került a földbe. Ezek között érmeleletek, vegyes érme- és ékszerleletek, illetve csak ékszereket tartalmazó leletek, továbbá vaseszközleletek is találhatóak. E jellegzetes lelethorizont leginkább a Dunától keletre, Északkelet-Magyarországon és a Duna-Tisza között figyelhető meg, azokon a vidékeken, amelyeket

Rogerius Sivalmas énekének első kiadása

a Rogerius által is említett Vác és Eger esetében is sejthetjük. Ezek maguk is fontos, egyes országrészeket összekötő szárazföldi utak mentén vagy azok találkozási pontjában feküdtek.

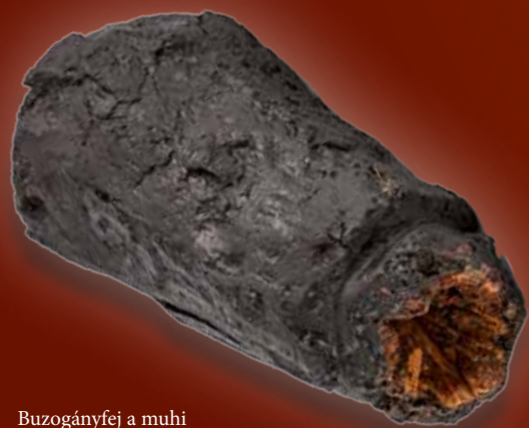
Embrevő tatárok a Chronica Majorából

23

Az ország pusztulásáról és ehhez kapcsolódóan a településszerkezet átalakulásáról a történészek álláspontja nem egységes. A pusztulás mértékét az egyes kutatók 10 és 50% közé teszik. A kérdés tisztázásához a régészet elsősorban a topográfiai munkálatok révén szolgáltatott adatokat. Kitént, hogy az Árpád-kori Magyarország településhálózata roppant sűrű volt. A települések túlnyomó többsége kis méretű, „szállás- vagy tanyaszerű” lehetett, melyek 2-3 kilométerenként, esetenként még ennél is sűrűbben követték egymást. Ezek mellett azonban nagyobb méretű, már a korszak elején, közepén templommal büszkélkedhető falvak is szép számmal álltak az országban. Jól nyomon követhető e településhálózat 13–14. századi átalakulása is, mely kisebb-nagyobb mértékben valamennyi településtípust érintette. A régészeti adatok alapján ezt az átalakulást azonban csak igen korlátozott mértékben hozhatjuk kapcsolatba a tatárjárással. Azt a sokszor mechanikusan, toposzként ismételtetett elképzelést tehát, amely szerint a tatárok az egész országot feldúlták és elpusztították volna, a régészeti adatok nem igazolják.

Bizonyos, hogy a tatárjárás egyik legfontosabb, legmaradandóbb hatású következménye a kunok betelepülése volt. Bár az ország etnikai képét alapvetően nem változtatta meg, a betelepülők száma elég jelentős volt ahhoz, hogy emlékműveiket a korabeli magyarságtól elválaszthassuk. A településszerkezet átalakulásához és a népesség etnikai összetételének változásaihoz fontos adatokat szolgáltat emlékműveik évtizedek óta folyó régészeti kutatása. A korai kun szállások régészeti emlékeit ugyanakkor egyelőre kevésbé ismerjük. A kutatók azonban egyetértettek abban, hogy a betelepülők a rendelkezésükre bocsátott földterületeket már 1279-ben felosztották maguk között. E felosztás során pedig figyelembe kellett venni a tatárjárás előtt kialakult településhatárokat is. Ez már önmagában sem tette lehetővé, hogy a kunok teljesen nomád életet éljenek, ahogyan azt korábban, az írásos források alapján feltételezték. Az ország gazdasági szerkezetét tehát a kunok beköltözése alapvetően nem változtatta meg.

Buzogányfej a muhi csatától közeléből

A muhi csata középkori ábrázolása

IV. Béla idealizált ábrázolása

Korabeli kard Hejőkeresztúrról

IV. Béla feleségének, Laszkarisz Máriának a szobra két magyar nemesrel a spalatói székesegyházban

A kakaslovnici templom kun harcosa (fotó: Thaler Tamás)

A füzeri vár az 1200-as években (Pazirik kft.)

Hazai forrásaink a jászok betelepüléséről egyáltalán nem ejtenek szót. A korábbi kutatás ennek ellenére egyértelműnek tekintette, hogy a kunokkal együtt érkeztek Magyarországra. Selmeczi László – elsősorban saját ásatási eredményei alapján – ma is úgy véli, a jászok a 13. század közepén telepedtek le hazánk területén, és legnagyobb szállásterületük már ekkor is a mai Jászság volt. A történeti kutatás viszont erősen megkérdőjelezi ezt az elképzelést. Magam úgy látom, eddigi régészeti adataink nem alkalmasak arra, hogy a jászok 13. század közepi betelepülését, illetve a Jászság korai benépesítését bizonyítsák. Pillanatnyilag a tatárjárás és a jászok betelepülése közötti, korábban biztosnak vélt szoros kapcsolat sem igazolható.

A tatárjárás és a várépítéssel foglalkozó elválaszthatatlanul összefonódott tudományos közvéleményünkben. A közelmúltig axiómának számított ugyanis, hogy várakat csak a tatárjárás után kezdtek építeni hazánkban. Az újabb történeti és régészeti kutatások azonban bebizonyították ennek az elképzelésnek a téves voltát. A király által építtetett, föld-fa szerkezetű, megyék központjaiként is működő, ispáni váraink túlnyomó többsége ugyanis már a 11. század során felépült. De legalább a 12. század második felétől készültek ezekről eltérő szerkezetű és rendeltetésű várak is Magyarországon, melyek között kőből készült magánvárak is előfordultak. A tatárjárás idején tehát az ispáni várak és a „korszerűnek”, „új típusúnak” tartott várak már bő száz éven keresztül egymás mellett éltek. Ez azért sem kétséges, mert a két típusnak nem volt azonos a funkciója.

Az újabb régészeti ásatások a muhi csata helyszínéhez is szolgáltatottak adatokat. Ezek azt mutatják, hogy a csata a korábbi elképzelésekkel ellentétben csak a Muhí-Hejőkeresztúr vonaltól keletre lehetett.

E fenti új eredmények sora is rávilágít arra, hogy a régészet nagyon komoly módon tudja befolyásolni egy-egy jelentős történeti esemény megítélését, s sokat tehet az ezekkel kapcsolatos kérdőjelek számának csökkentésében is.

A steppe régi urai a kunok

1239-ben, a mongol fenyegetés árnyékában IV. Béla király (1235–1270) elfogadta Kötöny kának, a Dnyeper folyó vidékén élő kunok legtekintélyesebb vezérének hódolatát, aki ezután népével együtt beköltözhetett Magyarországra. Amióta a kunok a 11. század második felében megjelentek a kelet-európai steppén, kifejezetten ellenséges viszonyban voltak a magyarokkal. Mi készítette hát a magyar uralkodót, hogy a régi szokásokat felforgatva, épp népe ősi pogány ellenségével szövetkezzen egy teljesen ismeretlen fenyegetés ellen? Kózsá hírek szerint ugyanis valahol a beláthatatlan messzeségben, Európa határán túl Magyarország megtámadására készült egy hatalmas formálódó birodalom.

Kammenaja baba – azaz kun kőszobor a keleteurópai steppén

ben egy ekkora idegen fegyveres erő – mai kifejezéssel élve – óriási „nemzetbiztonsági kockázatot”

jelenthetett a Magyar Királyság számára, hiszen magának a királynak sem biztos, hogy sokkal több harcos állt ekkoriban a rendelkezésére. Mindez azonban már a kunság egykori óriási erejének töredéke volt csupán.

A kunok hatalmas népe a 11. század vége óta a Kárpátoktól keletre húzódó pusztákon élt, földjeik az Al-Dunától egészen a nyugat-szibériai Irtyis-folyóig nyújtóztak. E népességnek legalább három nagy csoportjáról van tudomásunk (kunok, kipc sakok és kanglik), ezek közül az európai kunok voltak a legnyugatibbak, akik magukat egyébként kumánoknak nevezték [komondor kutyanevünk is ebből a népnévből származik

Az okot alighanem a kunok katonai erejében kell látnunk. Rogerius [váradi kanonok, a tatárjárás egyik legfontosabb krónikása – a szerk.] beszámolója szerint negyvenezer kun család érkezett ekkor, s ha nem is adunk feltétlen hitelt ennek az adatnak, akkor is világos, hogy 1239-ben hatalmas tömegű nép érkezett ide a Kárpát-medencébe. Pálóczi Horváth András a későbbi kun településterület adatai alapján kiszámította, hogy a kunok második, már a tatárjárást követő beköltözésekor, 1246-ban vagy húszezer család, azaz legalább nyolcvanezer ember talált magának új hazát az elnéptelenedett alföldi területeken. Ha 1239-ben is csak ennyien lettek volna, akkor ez a népesség vagy tizenötezer fegyverforgatásra alkalmas férfit tudott volna csatasorba állítani – ha pedig Rogerius mester nem tévedett, akkor ennek legalább a dupláját. Hétszázötven éves együttélés és a kunok teljes aszimilációja után talán furcsának tűnhet, de 1239–1241-

Kunok ábrázolása a Radziwill-krónikában

Kipc sak (kun) stílusú sisak a 13. századból, Lengyelország

– a szerk.] E laza szerveződésű törzsszövetség területét a szomszédos népek ugyan mind másképp nevezték, de mindegyikben szerepelt az ott lakó nép neve: a muszlim források *Dašt-i qipčaq* 'Kipcsak-puszta', az orosz krónikák *Zemlja Poloveckaja* 'Polovecföld' néven emlegették [a *polovec* egy újabb neve ennek a soknevű csoportnak – a szerk.], a nyugati latin és a bizánci görög források pedig *Cumania* elnevezéssel illették. Az itt lakó nomád „konföderáció” etnikailag és nyelvileg egyaránt sokszínű volt, de zömük török nyelvű lehetett.

Ezüstedény a kun időszakból

Veszélyes, harcias nép volt a kun, magas szinten művelte a steppei lovas nomádok ősi hadművészetét. Nikéasz Khoniatész bizánci történetíró a 12. század végén nagyon plasztikusan mutatta be a birodalom akkori kun ellenfeleinek – a magyar olvasónak minden bizonnyal ismerős haditudományát: „a szokásos harcmodorukban küzdöttek, melyet atyáiktól tanultak. Támadtak, kilőtték a nyilaikat, majd dárdáikkal is elkezdtek küzdeni. Mielőtt a küzdelem túl hosszúvá nyúlt volna, támadásukat menekülésbe fordították, és ezzel ellenfelüket üldözésre készítették. Aztán a levegőt átszelő madár módjára újra arccal az ellenség felé fordultak,

Kunok a Képes Krónikában

és még bátrabban harcoltak szemtől szemben támadóikkal. Mindezt többször is megismélték, és amikor már felülkerekedtek a rómaiakon [azaz a bizánciakon], nem fordítottak többet hátat. Kihúzták kardjaikat, és félelmetes ordítással a gondolatnál is gyorsabban rárontottak a rómaiakra [a bizánciakra]. Megragadták és lemészárolták azokat is, akik bátran harcoltak, és azokat is, akik gyáván viselkedtek.”

Nikéasz Khoniatész bizánci történetíró

A szomszédos letelepült népek nagy-nagy szerencséjére azonban ez az erő sok törzsrre oszlott, sok fejedelem parancsolt felette, akik pedig nem voltak egy akaraton. Az 1050 és 1220 közötti majdnem két évszázadban azonban a különböző kun–kipcsak csoportok mégis aktívan bele tudtak avatkozni a környező közép-ázsiai, kaukázusi, orosz és bizánci térségek politikai életébe. Azok a hatalmak pedig, melyek – mint IV. Béla korában a Magyar Királyság is – képesek voltak a saját javukra fordítani ezt az óriási harcos tömeget, a kunok fegyverei által akár nagyhatalommá is válhattak a saját régiójukban.

A legkeletibb ilyen hatalom – amely talán a legsikeresebben csapolta meg a kun–kipcsak szövetség erejét, az Arató menti Hvárezm aprócska állama volt [a középkori magyar

IV. Béla a Thuróczy-krónikában

krónikák káliz néven emlegetik az innen érkezőket – a szerk.], melynek történelme során sok-sok harcot kellett vívnia a határai mentén élő nomádok ellen. Tehetséges uralkodója, Aláaddín Tekes (1172–1200) azonban ügyesen játszotta ki a szomszéd nagyhatalmakat egymás ellen a maga érdekében, míg végül 1194-ben Hvárezm és Perzsia is az ő kezében egyesült. 1195-ben legyőzte a keleti kipcsakokat is, s ennek köszönhetően benősült az egyik tekintélyes kipcsak káni családba, ami a későbbiekben lehetővé tette, hogy belátása szerint avatkozzék be a *Dašt-i qipčaq* belviszályaiba. Kipcsak harcosokkal tölthette fel a hvárezmi sereget, s kipcsak főembereket helyezett birodalma magas méltóságába. Tekes sikereinek gyümölcsét végül fia, Aláaddín Mohamed (1200–1220) aratta le. Uralma alatt Hvárezm igazi nagyhatalommá vált, mivel a kipcsak nomádokra támaszkodó hvárezmi sereg fegyvereit sokáig páratlan hadiszerencse kísérte.

Aláaddín Mohamed érméje

Épp egy hvárezmi kun-kípcsak sereg törte meg annak a Grúziának az erejét is, amelyet száz évvel korábban szintén épp a kunokkal kötött szövetség emelt a térség nagyhatalmainak sorába. IV. Dávid király (1189–1125) lassú és szívós politikával és sok-sok évnyi háborúskodás után teremtette meg ismét a grúz állam egységét, s eközben szembe került a szeldzsuk törökök egykor hatalmas birodalmával is, amelytől végül Grúzia mai fővárosát, Tbiliszit is sikerült elhódítania. Abban, hogy a döntő összecsapásban, az 1121-ben a didgori csatában a keresztény grúz uralkodó kerekedett felül muszlim ellenfelein, döntő szerepet játszottak a kunok: IV. Dávid ugyanis meghívta kípcsak apósát Atrak/Otrok kánt, hogy népével költözzön az ő hegyvidéki királyságába. Atrak/Otrok állítólag 40.000 harccsal (azaz mintegy 200–250.000 emberrel) fel is kerekedett, s 1218 táján betelepedett Grúziába

– ezzel Dávid király külső és belső ellenségei ellen is igen hatásos fegyverhez jutott. Bár a kán népe csak néhány évig vendégeskedett a hegyvidéken, mégis sok kun telepedett le végleg a királyságban, s szolgált hűségesen katonaként Dávid utódait, akik a Kaukázus vidékén és az örmény földeken egy évszázadra keresztény nagyhatalommá tették Grúziát.

De végül hiába a kun segítséggel kivívott grúz, majd később a hvárezmi katonai sikerek, Közép-Ázsia és Kelet-Európa hatalmai még a kunok nagyarányú támogatása ellenére sem voltak képesek megálljt parancsolni a professzionális mongol katonai gépezetnek, mely nem csupán a hvárezmi birodalmat és Grúziát, de végül a kun segítséggel velük szembeszálló Ruszt is romlásba döntötte, és végül a Magyar Királyságot is kis híján megsemmisítette.

IV. Dávid grúz király

A didgori csata emlékműve

Egy kun „lovag” vár a szegedi

sírja templomában

Fogas Ottó

Pálfi György

A vártemplom hajója alá temezett családi kripták feltárása 2007-ben

1998

és 2010 között zajlott

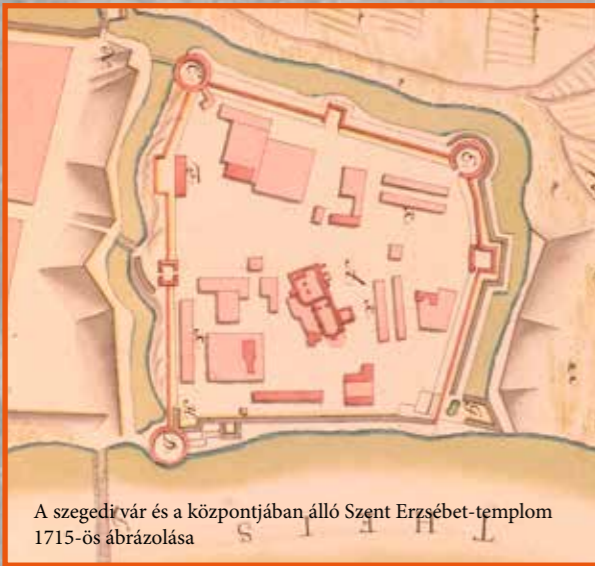
az egykori szegedi vár központjában álló Szent Erzsébet-templom feltárása.

Az ásatás során több, mint 1000 sír került elő.

Egy részüket a templom körüli temetőben, másik részüket pedig a templomon belül, családi kriptákban helyezték örök nyugalomra. A családi kripták mind kései, 15–16. századi temetkezések voltak, de a külső temetőben a legkorábbi sírok a 14. század elejéről származtak. Jelenlegi tudásunk szerint a templom a 13. század végén, a 14. század elején épülhetett gótikus stílusban. Ezt igazolták a külső temető legelső sírjai is: az elhunytakkal eltemetett tárgyak a 14. század korai időszakához köthetők. (A régészeti munka során egyértelművé vált, hogy az évszázadok alatt több átépítést is megélt a templom: biztos, hogy Nagy Lajos és később, Mátyás király uralkodása alatt is bővítették.)

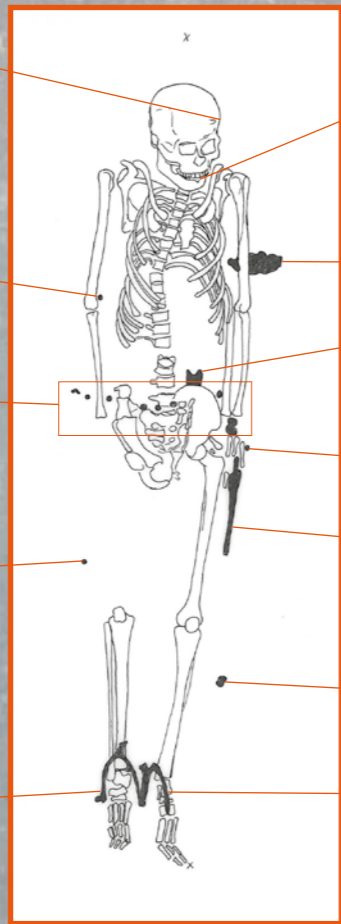

A szegedi vár és a központjában álló Szent Erzsébet-templom 1715-ös ábrázolása

Már a feltárás alatt is szembetűnő volt, hogy a 14. század eleje-közepe közé datálható korai sírok egy része „gazdag” temetkezés, ahol az elhunyt mellett nem egy esetben nemesfém mellékleteket is találtunk: ezüstgyűrűket, ezüstlemezekkel díszített pártákat, ráhúzott lemezgömbös fülbevalókat, érméket, illetve egy esetben kéttagú, kapcsos boglárpárt. Ezek alapján feltételezhető, hogy az elhunytakat a 13–14. századi puritán keresztény temetkezési szokásoktól eltérő módon, díszruhában, vagy legalábbis nem hétköznapi viseletben temették el. Közülük is kiemelkedik a 206. sír, melyet igen szokatlan módon, az egész temetőben egyedülállóan helyeztek örök nyugalomra.

A sírban számos mellékletet találtunk: egy-egy ezüstpénzt mindkét keze mellett, valamint egy harmadik érmét, melyet a szájára tettek. Ruháját 9 darab, kerek vasverettel díszített öv fogta össze. Erre egy vasszereléssel függesztették fel azt a kést, mely a váz bal oldalán lógott le. A késen az egykori fából készült tok nyomai még ma is látszódnak. Az öv vascsattal kapcsolódott össze, a hosszú övszíjat pedig hátul, a derekánál átbújtatva viselte, erre az ott talált bronz szíjvég utal. Mindkét bokáján sarkantyú volt, valamint a koponya felszedésekor a bal fül felett egy csavart, hurkos végű ezüst hajkarikát találtunk. A váz mellett elhelyezkedő egyéb vasveretekből egyértelműen kiderült az is, hogy koporsóban temették el. (A temetőben az elhunytak

A 206. sír mellékletei

A sarkantyú fotója

több-ségét egyébként egyszerűen, csak lepelbe csavarva helyezték a sírba, így a koporsós temetkezés viszonylag ritkának számít.) A sír jobb oldalát egy később ráasott gödör megbolygatta, jobb combcsontját vágta, míg jobb alkarját és medencéjét elmozdította. Szerencsére a kar eredeti helyzetét az ujjpercek alapján azonosítani lehetett: jobb kézfeje a keresztcsont felett, az ágyékon nyugodott. Bal karja a test mellett helyezkedett el, úgy, hogy a kézfej a kés markolatán volt. A sír különlegessége nemcsak abban rejlik, hogy a korszak

keresztény temetkezési szokásaitól egészen eltérő módon sarkantyúban, fegyverövvvel és késsel az oldalán temették el, hanem leginkább abban az apró, hurkos végű, csavart ezüst hajkarikában, mely a koponya alól került elő. Az öv, a kés, de legfőképp a sarkantyú mindenképpen arra utal, hogy nem egy egyszerű közemberrel, hanem egy nemesemberrel, egy középkori lovaggal állunk itt szemben! De akkor miért visel hajkarikát? Egy klasszikus lovagi jelképekkel eltemetett halott haját miért fonták varkocsba?

A sírban talált vasból készült sarkantyú erősen korrodált állapotban volt, de a formai jegyei alapján nem zárható ki, hogy még a 13. században készült, bár viselete a 14. században is szokásban volt még. Sírban igen ritkán találtunk ilyen tárgyat, ez mindenképpen a nemesi előjogokkal rendelkező lovagság sajátja. De szintén ide köthető elem, hogy a 13–14. századi ábrázolások alapján a lovagok a tört mindig a jobb oldalukon hordták, és a kardhoz hasonlóan láncra függesztették. Ez is a sír korai, még 14. század eleji földbe kerülését erősíti, ugyanis a 14.

Az öv vasveretei és a bújtató

A hajkarika fotója

Az egyik vasveret kinagyított képén jól látható a szövetruha lenyomata

század közepétől ez a szokás eltűnik, és helyette már csak az övbe dugva viselték a tört. (Igaz, itt a kést nem a jobb, hanem a bal oldalára függesztve találjuk, de ennek is megvan – mint később látni fogjuk – a magyarázata.)

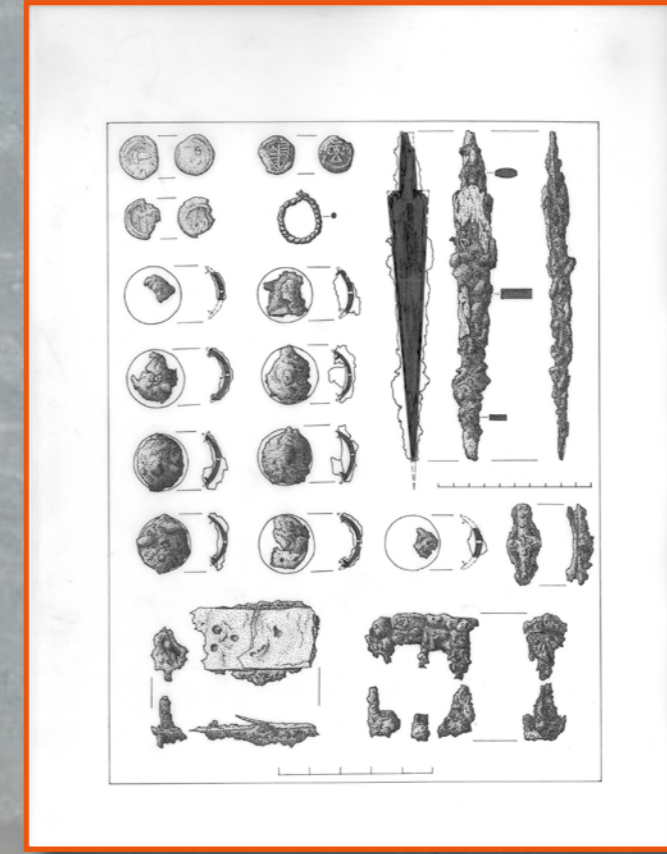
A Kárpát-medencében díszes fegyverövet csak a pogány szokás szerint eltemetett nomád harcosok sírjaiból ismerünk. (Itt elég csak az avarok vagy a honfoglaló magyarok temetkezéseire gondolni.) A keresztényvé vált magyarság körében ezután ez a melléklet csak a 13. század közepén, a betelepülő kunokkal jelenik meg újra: a kun vezérek sírjaiban tűnik fel ismét, ami a még életben lévő ősi rítusok meglétét mutatja.

A nomád jellegre utaló tárgy az ezüst hajkarika is – hiszen így biztos, hogy a haját régi szokásként, varkocsba fogva hordta –, mely jelenleg a korszak kutatásában párhuzam nélkül áll. Teljes átmérője mindössze 15 milliméter, vagyis jóval kisebb, mint hagyományos társai. Nem sodrott, hanem csavart ezüsthuzalból készült, vége hurkos kapcsolódású.

A vasveretek némelyikén a ruha anyagának a lenyomata is jól látható volt. A négyzetes szövés minta alapján nagy valószínűséggel selyemből vagy vászonból készült felsőruházatot viselt az elhunyt.

Az érmék közül egy IV. Béla (1235–1270) uralkodására, kettő pedig Károly Róbert uralkodásának a kezdetéhez – 1307–1310 közé – tehető. Így nemcsak a sírban talált tárgyak, de a pénzek alapján is arra a következtetésre jutottunk, hogy a temetés 1310–1320 között történhetett.

Az elhunyttal kapcsolatos feltételezéseket az antropológiai vizsgálat még izgalmasabbá tette, ugyanis számos, igen fontos tényre hívta fel ezzel a figyelmet.

A sírban talált mellékletek rajzai

Életkor, termet meghatározása: *maturus* (érett, középkorú) férfi. A különböző életkorjelzők együttese alapján 40–50 év közötti, vagyis a „negyvenes éveiben járó ember”. A testmagassága a hosszúsúcsontok alapján: 167–169 cm között lehetett. (Középmagas).

Taxonómiai besorolás: a morfológiai adatok összessége alapján egyértelműen mongolid koponya: kitöltött szemfogi árok, lapátalakú metszőfogak, magas, lapos, széles (*eurymetop*) arckoponya, rövid (*brachycran*) és magas (*hypsicran*) agykoponya. Morfológiai értelemben tehát ázsiai származású személy.

Nem meghatározása: férficsontváz, kifejezetten férfias koponya, kevésbé markánsan férfias medence, átlagosan férfias hosszúsúcsontok. (A mongolid – ázsiai – típusú emberekre enyhébb nemi dimorfizmus jellemző.)

Paleopatológiai megfigyelések: különösen jó állapotú, ép koponya, teljesen megőrződött, egészséges fogazat. Erős izomzatot, jó fizikumot sejtető csontváz.

Említést érdemel azonban a háti gerinc szegmenseinek több mint felét érintő ún. *Schmorl-herniák* jelenléte (olyan porckorong sérvedése az alatta/felette lévő csigolyatest zárólemezebe benyomódik). A 4. és 5. hátszigolyák pedig – a csigolyaív vélhetően traumás eredetű sérülését követően – összezsugorodtak.

Aktivitásjelző csontvázmarkerek: a csontváz jellegzetes aktivitásfüggő izomtapadási helyeinek alapos, szisztematikus áttanulmányozása után elmondható, hogy vizsgálatunk tárgya egy rendszeres, kemény fizikai megterhelést végző férfi csontváza. A felkarcsontok és kulcsontok, valamint a mell-, kar- és deltazom izomtapadási zónái

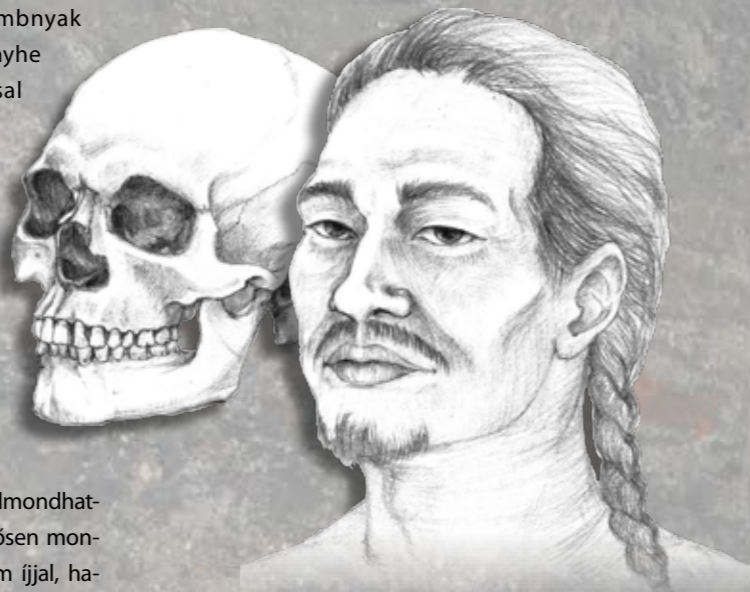

rendszeres igénybevételről tanúskodnak. A combnyak enyhébb elváltozásai és a két csípőízületi vápa enyhe ovális deformitása pedig a rendszeres lovaglással hozható összefüggésbe.

Összefoglalva: egy olyan erős testalkatú, rendszeres felsőtesti izommozgást végző személy csontmaradványai, aki gyakran lovagolhatott. Utóbbival tökéletesen összhangban lehetnek a csigolyatesteken megfigyelt porckorongproblémák, valamint az a két összecsontosodott hátszigolya, mely sérülése egy baleset – leeshetett a lóról? – során keletkezhetett. A halálára utaló sérülés nyoma a csontokon nem volt megfigyelhető.

Az antropológiai leírás eredményeit összesítve elmondhatjuk, hogy emberünk egy lovas életformát követő, erősen mongolid, vagyis ázsiai származású személy volt, aki nem ijjal, hanem inkább klasszikus szálfegyverrel (például karddal) küzdő harcos lehetett. Ezek mellett semmilyen csontelváltozással járó betegségre nem volt, minden foga ép, felsőtestének izomtapadásai pedig arra engednek következtetni, hogy alkata egy mai tornászéra hasonlíthatott, vagyis rendkívül jó fizikális adottságokkal rendelkezett. (A felsőtest ilyen irányú igénybevétele valamilyen páncélzat, például láncpáncéling folyamatos viseléséből is eredhetett.)

Nem lehetünk messze a valóságtól, ha azt feltételezzük, hogy egy olyan kun előkelő, kimagasló családfő vagy esetleg szállásfő sírját találtuk meg itt, aki már bekerült a helyi magyar elitbe, a magyar nemesség soraiba!

A koponya morfológiája és az antropológiai megfigyeléseinek felhasználásával készült rajz az elhunyt feltételezett arcvonásairól

A *kamennaja babák* olyan női és férfialakokat ábrázoló kőszobrok, melyeket a 11–13. század között, a mai dél-oroszország területén élő kunok állítottak a halottaik tiszteletére. A szobrokat nem a sírok fölé, hanem tőlük kicsit távolabb állították fel, s mindig úgy, hogy arccal kelet felé nézzenek. A lábaiknál nem egy esetben állati csontmaradványokat tartalmazó gödröket találtak, ami azt mutatja, hogy ezek a szobrok egyben áldozati helyek is voltak.

A magyarországi kunok korai leletanyaga között egyaránt megtalálhatjuk a Cumanióból – a mai Moldvát és Besszarábiát is magába foglaló területről – származó, és onnan magukkal hozott tárgyakat, valamint az olyan nyugati típusú leleteket is, melyeket már itt, Magyarországon szereztek be. Első ránézésre a sírban talált öv egy gótikus veretes fegyveröv is lehetne, de félgömbös vasveretekkel díszített öveket az egykori Kunország több pontjáról – pl. a mai Moldvai Köztársaságban található balabani lelőhelyről – is ismerünk és minden esetben olyan kun sírokból, melyek a 13. századra keltezhetőek. Ráadásul a félgömbös, illetve kúpos övveretek a magyarországi kun vezéri sírokból is előfordulnak, igaz, ott nemesfémből, és nem vasból készült példányokat találunk.

A délorosz pusztákban néhol még ma is álló kun ősszobrokhoz, az úgynevezett *kamennaja babák*hoz nagyon hasonló, azok előképeinek tekinthető, Tuvából és Mongóliából származó 6–8. századi türk kőszobrok ábrázolásain is megfigyelhetünk nagyon hasonló viseletet. (Sőt, itt nemcsak a veretes öv, de az arra felfüggesztett kés párhuzamait is megtaláljuk!) A bal medencelapát mögött talált bronzlemez pedig – mely az öv végét záró szíjvég valójában – azt veti fel, hogy a felsőruházatot összefogó hosszú szíjat hátul, a deréknál átfűzve rögzíthették.

6-8. századi türk ősszobrok

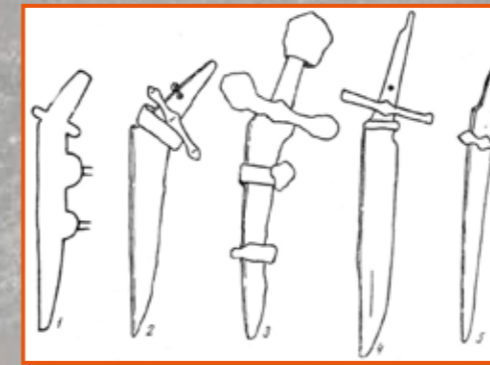
Mindezek alapján ez a kunokhoz köthető lelettípus még az egykori szállásterületen és a 13. században készülhetett, de földbe már itt, Magyarországon, a kunok új hazájában került.

A fentebb említett türk szobrok tanúsága szerint nemcsak a viselet, de a temetési mód is ősi, nomád ritusokat követhetett:

a férfiszobrok ábrázolásain visszatérő elem, hogy a bal kezét a veretes övön lévő kés/tőr/kard markolatán látjuk, a jobb kéz pedig a mellnél vagy a hasnál egy ivókupát fog. (A kézben tartott ivóedény a *kamennaja babák*on is visszatérő elem.) A jobb kézfej itt az ágyékon volt, a bal pedig az ábrázolásokon látottakhoz nagyon hasonló módon, a felfüggesztett kés markolatán nyugodott. Sőt, nemcsak a kés viselésének módját – vagyis hogy a lovagi hagyományokkal ellentétben nem jobb, hanem a bal oldalán hordta –, de annak formai megfelelőjét is megtaláljuk itt.

A fenti példák alapján nem tévedünk nagyot, ha arra gondolunk, hogy itt egy hagyományos, nomád gyökerű ruházati elemmel és annak viseleti módjával állunk szemben. A sírban talált mellékletek többsége tehát – az ezüst hajkarika, a veretes öv és a kés is – arra utal, hogy ezek a tárgyak még a kunok Magyarországra települése előtt készülhettek, és több generáción keresztül hordva apáról fiúra szállhattak.

Az antropológiai vizsgálatok alapján az elhunyt halálakor 40–50 éves lehetett, a sírban talált mellékletek pedig 1310–1320 közé teszik a temetés időpontját. Harcosunk tehát 1260–1270 között született, vagyis első, vagy még inkább második generációs kun, akinek lehet, hogy szülei is, de nagyszülei még biztosan Cumanióban látták meg a napvilágot, és 1239-ben, a tatárok elől menekülő Kötönnyel érkeztek Magyarországra. Ezt támasztják alá az embertani megfigyelések is: a tipikus, kifejezetten mongolid

A türk ősszobrokban található késtípusok. Az ötös számú mind formájában, mind kialakításában nagyon hasonló a sírban talált késhez

A kés fotója

Viseleti rekonstrukció a sírban talált leletek és a *Képes Krónika* ábrázolásai alapján

koponya arra utal, hogy szülei és nagyszülei is ázsiaiak lehetnek, akik nem keveredtek még a helyi lakossággal.

A fent említett antropológiai jegyek, valamint a hajkarika, a veretes öv, az arra függesztett kés melyen a kéz nyugodott, egy 13. századi, még pogány viseletre és rituáléra; a szája és a kézbe tett érmék, de legfőképp a sarkantyú már a kereszténység, a magyar nemesség soraiba tartozásra utal. Ez a kettőség adja a sír igazi jelentőségét.

Egy olyan kun előkelővel állunk itt szemben, aki még nomád módon öltözködött, gyökerei, hagyományai még abba a múltba vezetnek vissza minket, de már magát a magyar nemesség sorai között tartotta számon, ezért, bár hagyományos öltözetben, de már keresztény temetőben és a lovagi mivoltát jelképező sarkantyúban temették el. Rangját tekintve nem tévedünk nagyot, ha azt gyanítjuk, hogy a Szeged környéki pusztákon élő kunok egyik előkelője, szállásfője lehetett, aki – épp rangjánál fogva – az elsők között integrálódott be a helyi, lokális társadalom vezető rétegébe. Nem véletlen így az sem, hogy a Károly Róbertet oly hűségesen szolgáló kunok egyik „kapitányát” épp a királyi birtokhoz tartozó szegedi vár temploma mellé temették el.

Számos 15–16. századi írott forrás is igazolja a kunok szoros kapcsolatát Szegeddel. A város a 15. századra több elnéptelenedett kun pusztá birtokosa, ezek egykori lakói közül sokan Szegedre költöztek be, ahol külön „Kun utca” is kialakult. A vártemplom körüli temető korai sírjaiban felbukkanó leletgazdagság pedig azt jelezheti, hogy ez a beköltözési folyamat már a 14. század elején megkezdődhetett. (Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg más városokban, pl. Kecskeméten is.)

A KUNOK CSENGELÉN

- AZ ELSŐ HITELES VEZÉRI SÍR

HORVÁTH FERENC

36

A Csongrád megyei Csengele falu neve az írott forrásokban viszonylag későn, 1493-ban jelent meg *Cengele* alakban. A 16. század elején még lakott helység volt, minden valószínűség szerint az 1508–1509-es első pestisjárvány pecsételte meg a sorsát. A század végétől már gyakran szerepel a határleírásokban néptelen pusztaként. Ekkortájt tűnt föl a település határát kettéosztó „Alsó- és Felső-Csengele” elnevezés is, ami egy korábbi, kettőzött településre utal, amely a kun földműves és kapitányi népek szétválásakor jöhetett létre.

A vezér arab hatása
(rekonstrukció:
Sótonyi László)

A 18. század végén, amikor még szerte az Alföldön középkori pusztatemplomok romjai tarkították a határt, az alsó-csengelei templom falai is magasan álltak. Tégláit és köveit feltehetően a közeli kisteleki templom építéséhez hordták el 1791-ben. A megmaradt alapfalak alig több mint kétszáz évig rejtőztek a Bogárhát homokjában, amikor is homokbányászás közben véletlenül újra napvilágra kerültek.

A homokbányászás következményeként 1975 januárjában régészeti feltárás indult meg a területen, mely során egy kicsi, 10x17 méteres templom alaprajza bontakozott ki. Az alap rétegesen döngölt réti agyagból készült. Falait téglából és réti mészkőből vegyesen rakták. Az előkerült vakolattöredékek azt is elárulták, hogy a templom

A másik településrész, Felső-Csengele 15–16. századi templomának alapfalait Reizner János tárta föl 1893-ban a Bogárháttól nyugatra, mintegy 6 km-re levő Templomhalmon.

fehérre meszelt falait vörös, fekete és sárga színekben pompázó falképek borították. A belső falsíkokat idomtégla-kövekből készült féloszlopok tagolták. Alig 10 m² alapterületű szentélye a hajó keleti végén erősen patkóívu alaprajzot mutat. A templomhoz külön harangtornyot nem emeltek, a hajó nyugati végén azonban kis huszártony adhatott helyet a haragnak, amelynek darabkája elő is került a feltárás során. Templomunkról tehát a látszólag egyszerű alaprajz máris nagyon fontos következtetést kínál: az Árpád-kor régebbi felében épülhetett. A templom körüli temető sírjai között azonban nem került elő tatárjárás előtti temetkezés. Ennek oka csak később, az 1998-ban megindult feltárások során derült ki, amikor a tervezett M5-ös autópálya sávjában megindultak az ásások!

Az 1246 táján, a tatárjárást követően ide telepített kunok, akiket IV. Béla király térített keresztény hitre, módszeresen kihantolták, majd egy közös csontgyűjtőbe, ún. osszáriumba helyezték az Árpád-kori őslakosok maradványait. Ezek között már akadtak erre az időszakra jellemző ékszerek is.

A csontokból nyert radiokarbon (¹⁴C) koradatok arról vallanak, hogy az 1019 és 1241 közötti időszakban elhalt lakosság földi maradványait rejtette az említett csontkamra. Erre utal az is, hogy a templomot egy ízben, egy csaknem teljes pusztulást követően újjáépítették, ekkor már feltehetően gótikus stílusban. 1998-ban az M5-ös autópálya építését megelőző feltárás alkalmával ugyanis a templom körül hármas erődítésárok-rendszer került elő. A hármas védőárokgyűrűt és a hozzá tartozó palisádfalat a tatárok ellen építhették. A környék falvainak mentsvárát, a sebteben megerősített templomot azonban a mongolok kíméletlenül elpusztították az odamenekült lakossággal együtt. Ennek nyomaként a legbelső árok belső partján, egymástól egy-egy méterre leásott vastag oszlopok kiégett foltjai sorakoztak, amiket mindenütt kiégett vörös

A csengelei sisak előlnézetből
(fotó: Dabasi András)

föld, valamint vastag hamu- és faszénréteg vett körül. Hasonló sorsra jutott a Dél-Alföld többi, az utolsó pillanatokban meg-

Ilyen, csaknem pontosan négyzet alakú hajóval és patkóíves szentéllyel épült templomot viszonylag keveset ismerünk. Ez ugyanis egy tágabb körben elterjedt, ugyancsak patkós szentélyű, de téglalap alakú hajóval tervezett alaprajzi formának egy szűkebb csoportját jelenti. A középkori Magyarország területén is ritkán fordul elő ilyen alaprajz. Ezért fontos az, hogy csak a déli országrészből ismerünk ilyen templomokat (Gellértegyháza, Kamut, Bercsényegyháza, Szőreg, Bokros, Szentek-Kaján, valamint a kissé tágabb régiókból még a Cegléd melletti Újszilvás és a Száva-Duna szögében Petróc – Petrovčič). Hasonló, de téglalap alakú hosszházzal épült Szer, a későbbi Pusztaszer legkorábbi temploma is. Ha az említett építményeket térképre vetítjük, kiderül: azok még a 11. században vagy még korábban épültek a Balkánon és Anatóliában. Bulgáriában (Boiana, Preslav, Kraň), Görögországban (Kato-Panagia) és Törökország nyugati részén csoportosulnak. De több, hasonló alaprajzi példa ismert Dél-Erdélyből, illetve az Al-Duna vidékéről is (Dinogetia, Densus). Az így körvonalazódó terület nem más, mint ameddig az egykori keletrómai, majd az annak örökébe lépő bizánci egyház, azaz a görög vagy más néven keleti kereszténység hatósugara kiterjedt.

A vezéri sír történetét megörökítő könyv címlapja

erődített temploma és monostora is (így Egres, Pereg, Szer stb).

A tatárjárás után IV. Béla a visszahívott kunok többségét a Duna–Tisza között telepítette le. Az újjáépített csengelei templom már számukra készült.

A kunok hitvilágát egy nagyon nyitott vallási szinkretizmus jellemezte. A nomád őstisztelet mellett sokan közülük még steppei hazájukban megismerték, s számosan fel is vették a mohamedán vallást, vagy a Szűz Mária istenszülőségét tagadó nesztóriánus, majd a bizánci kereszténységet. Magyarországra költözésüket követően így a letelepedésük feltétele, a római katolikus hitre térésük nem sokat változtatott hitviláguk alapjain. Így Csengelén már keresztény szokás szerint a templomba és aköré temették el halottaikat. A gyerek- és hajadon lányokat ünnepi díszben, nyakékkal, pártában és pártaövel összefogott selyemruhában helyezték örök nyugalomra. A férfiakat viszont minden pompa nélkül temették el.

A temetési szertartásra – amely minden bizonnyal a nomád őskultusz szabályai szerint is lezajlott a keresztény ceremónia előtt – a templom közvetlen közelében kialakított „szent körzetben” vagy „szent ligetben” került sor. Ennek nyomait is sikerült feltárni az „autópálya-ásatás”

A templomerődítés árka az oszlophelyekkel (fotó: Horváth Ferenc)

37

során. Kezdetben ez egy egyszerű, árokkal és kerítéssel körbevett tér volt. Később ugyanezen a helyen – feltehetően – négy, bárdolt pallókból összerótt halotti (szertartási) házat építettek a kör alakú tér négy főégtája irányában, melyek közül három sikerült is feltárni (a negyedik, nyugati épület már az autópálya nyomvonalán kívül esett, így ennek feltárására már nem kerülhetett sor). A házakban a pogány halotti kultusz szertartásainak félreérthetetlen nyomai maradtak fenn: égett állatsontok, fej nélküli kutyacsontváz a kemencében, áldozati kő a ház közepén. De a templom mellett eltemetettek sírjaiban is fel-felbukkan a nomád temetkezési szokások egy-egy mozzanata. Például az egyik sírba ételmellékletet tettek, ami a keresztény temetkezések esetében ekkor már megengedhetetlen pogányságnak számított.

Ósi, keletről hozott hitvilágukhoz a kunok az új hazájukban is több nemzedéken át, szívósan ragaszkodtak. Ennek ékes bizonyítéka a templom és a mellette levő „szent körzet” között előkerült kun vezéri sír. Felszerszámozott lóval, fegyverrel és ékszerekkel eltemetett kun előkelők sírjai a csengelei kun vezér temetkezésének feltárását megelőzően tizenkét esetben kerültek elő az elmúlt kétszáz évben, de ezek mindig véletlen során jöttek napvilágra. Így korábban nem is lehetett megfigyelni a temetés apró mozzanatait, a temetkezési szokásokat, a leletek pontos helyét. A csengelei sír tehát az első hazai kun vezéri temetkezés, amelyet régészek tártak föl. A feltárás során követhető volt a temetés minden mozzanata, a sírszerkezet és a mellékletadás sajátos szokása is. Maga az elhunyt a kunok első csengelei nemzedékének vezetője lehetett. A mindenre kiterjedő természettudományos vizsgálatokból kiderült: még valahol Cumaniában, azaz a Volga és a Dnyeper közén született, 1211 és 1223 között. 173 cm magas, 30–35 év körüli, embertanilag europa-mongolid férfi volt, aki 1246 és 1253 között hunyt el. A tatárjárás szemtanújáról van tehát szó!

Kaltschmidt Ábrahám térképe a két Csengelével (1747-ből)

A vezéri sír részlete a sisakkal (fotó: MTI)

A csengelei kunok történetét a 2001-ben megjelent *A csengelei kunok ura és népe* című könyvében foglalta össze a szerző.

Pogány szokás – a kutyára tett eskü – nyomai lehettek a kunok ideérkezésekor még nyitott védelmi árkokban talált fej nélküli kutyacsontvázak is.

A csengelei kunok történetét a 2001-ben megjelent *A csengelei kunok ura és népe* című könyvében foglalta össze a szerző.

A kun vezért széles és mély sírgödörben, jávorfa koporsóban, fából ácsolt sírkamrában temették el. Feje alá párnát vagy más fejtámaszt helyeztek. Mellé tették az igen értékes, vasból készült sisakját, melynek homloklemezéről egy szemöldökívvel koronázott domborított, elrettentő szempár meredt viselője egykori támadójára. Vele temették ritka és költséges, láncokból font páncélingét, vas-kését, valamint hét, vascúcsú nyílveszővel töltött tegezét, ami katonai rangjának, társadalmi helyzetének jelzője is lehetett. Ezen kívül egy prémes és egy nagyvad elejtésére alkalmas kis csont, illetve egy nagy, babérlevél formájú vas nyílcsúcs is került a sírba. Feje mellé a túlvilági útra szánt ételként egy szelet birkakarajt helyeztek. Fehér, lenvászon ingben és feltehetően díszes kaftánban temették el. Igaz, ez utóbbinak semmi nyoma nem maradt meg, de erre utalhat az, hogy páncélingét nem öltötték rá, hanem egyszerűen jobbjára helyezték. Hosszú szárú csizmájáról két vaskarika árulkodott az egyszerű fegyverövén, amely a finom bőrből varrt csizmaszárat szíjjal rögzíthette az övhöz.

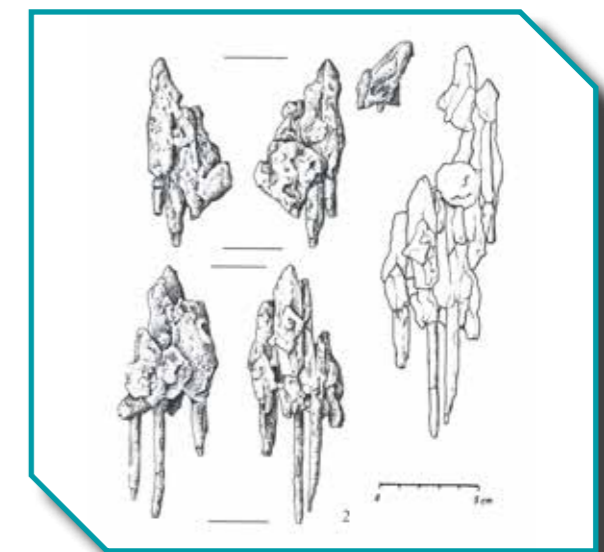
A csengelei vezér sírja (fotó: MTI)

Megfigyeltük azt is, hogy valamivel a temetés után újabb szertartást tartottak a sírnál: ekkor áldozták fel a kun vezér kedvenc hátságát, majd temették gazdája bal oldalára. Kettőjük közé egy fél méter magas és ugyanilyen széles köelvásztást emeltek. Az alacsony falat a közeli gyeplő alól kibontott réti mészkőtömbökből rakták fel. A hét és fél éves, akkoriban igen ritka, legalább száz középkori márka értékű arab mént nyereggel, ezüstözött kengyelpárral és szájában vas csikózáblával fektették a sírgödörbe. Ezután a sírt gerendákkal fedték be, ami fölül alacsony, földdel és kővel vegyes dombot hordtak össze.

Ha a többi, korábban előkerült kiskunsági vezér, valamint az előkelő kun nők sírjainak lelőhelyeit térképre vetítjük, meglepő eredményt kaptunk: a sírok egy ötven kilométer átmérőjű kör déli ívén többé-kevésbé szabályosan helyezkednek el, egymástól 10–15 km távolságban. A sírhelyek közvetlen közelében igen archaikus kun személynevekből keletkezett helyneveket is találunk (pl. Balota, Csengele). A kör északi ívén az ilyen típusú – vagy már a későbbi kun szálláskapitányok keresztény személynevéből keletkezett – helynevek ugyancsak hasonló távolságra jelentkeznek: Kaszantyú, Orgovány, Bugac, Jakabszállás, Zomokszállás, Ferencszállás. A rejtélyes köralakzat minden bizonynyal a kunok támadásra és védekezésre egyaránt kész korai szállásrendszerét jelöli, amely a keleti nomádoknál ismert katonai településrend lehetett. Ebből jól érzékelhető a 13–14. századi kunok katonai-politikai súlya, amellyel akkor Magyarországon rendelkeztek.

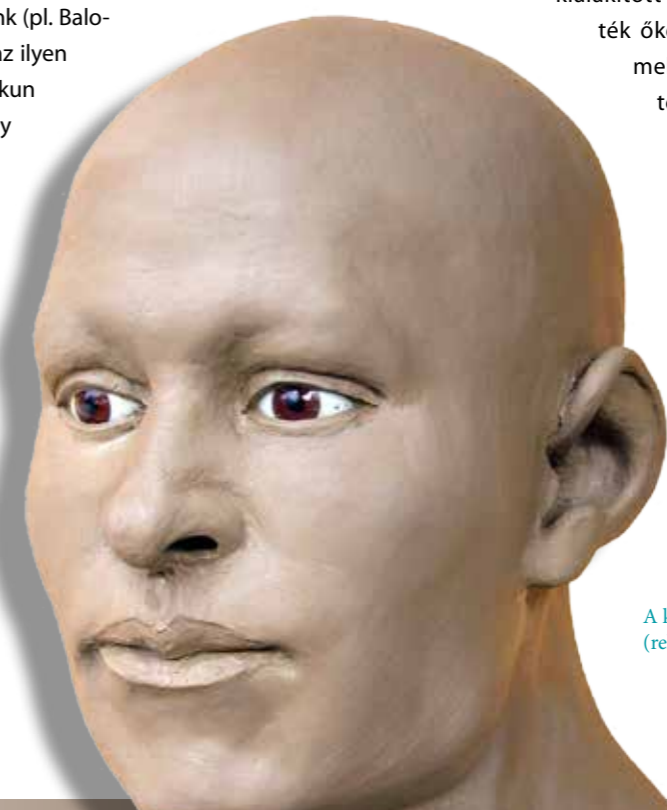

A csont nyílcsúcs rajza

A nyílcsúcsok maradványainak rajza

A csengelei templom és temető, valamint a mellette feltárt kun vezéri sír azóta egészen új irányokat szabott a korszak kutatásának, hiszen az is kiderült, hogy a kunok előkelőiket nem magányosan, a pusztában elrejtve temették el – amint azt a kutatás korábban feltételezte –, hanem az ősök tiszteletére, a téli szállásuk közelében kialakított szent liget mellett helyezték őket nyugalomra. A templom melletti temető és hozzá tartozó falu még feltáratlan, így múltunk igen becses forrása, amit minden módon védenünk kell az utókor számára.

A kun vezér arc-rekonstrukciója (rekonstrukció és fotó: Kustár Ágnes)

Az épület a levegőből

40

A tatárjárás pusztításának megrendítő pillanatképe egy Cegléd környéki faluban

„...mind a férfiakat, mind a nőket, közrendűeket és főrangúakat egyaránt leöldösték az utcákon, házakban és mezőkön... Nem kegyelmeztek sem nemnek, sem életkornak.”
(Rogerius mester Siralmas éneke)

GULYÁS GYÖNGYI

A tatárjárás által okozott pusztítás közvetlen nyomai a kisebb-nagyobb beruházások növekvő száma ellenére csak véletlenszerűen kerülnek felszínre. Az ilyen ritka lehetőségek paradox módon alkalmat teremtenek arra, hogy a véres pusztítás következtében ismerjük meg az Árpád-kori emberek életkörülményeit és esetenként berendezési tárgyait, illetve a tárgyi emlékeken keresztül betekintést nyerjünk mindennapjaikba.

A tatár pusztítás régészeti nyomainak számát emelte a 2005-ben Cegléd mellett feltárt középkori falu részlete, ahol az 1241–1242-es mongol dúlás szörnyű pillanatképet őrzött meg számunkra. Az egykor virágzó, majd a tatárdúlást követően teljesen elnéptelenedő, nagy kiterjedésű településen számos jel utalt a tragédiára.

Valószínűleg a Pest megyei települést és lakóit már a Kötöny fejedelmük meggyilkolása után kivonuló kunok, majd az 1241 tavaszán Pest környékén portyázó mongolok sem kímélték. Erre utalnak a Cegléd környékén korábban feltárt leletegyüttesek – így leégett épületek maradványai Nagykőrösről vagy Tápiógyörgyéről –, továbbá a kincs- vagy érmeleletek, a többi között Abony, Tápiógyörgye, Tápiószele, Újszász és Cegléd környékéről. Ezeket a kincseket tulajdonosaik a menekülésük előtt rejtették el, abban bízva, hogy a vész elvonulása után visszatérhetnek javaikért. A régészek keze által vagy

A felgyújtott Árpád-kori épület

A kemencébe bújt holtak maradványai

a véletlen során előkerülő kincsleletek annak a bizonyítékai, hogy végül nem volt olyan, aki visszajöhetett volna ezekért a tárgyakért.

A Cegléd melletti középkori településen élők nagyobbik része a tatárok közeledtének hírére mozgatható javait összeszedte és elmenekült. Voltak, akik ingóságait vagy azok egy részét elrejtették a templomba vagy elásták a temetőt kerítő fal/árok közelében vagy a sírok közé. Az 1960-as években egy véletlen folytán került napvilágra egy 72 darabból álló érmelelet a templom dombjának közelében. A későbbiekben a falu templomának és temetőjének feltárása során számos elásott tárgy – főként mezőgazdasági eszközöket – találtak, melyek a középkori ember szemében nagy értéket képviseltek. Mennyiségük és súlyuk viszont hátráltatta volna tulajdonosaikat a menekülésben, így végül hátrahagyták azokat.

Azonban nem mindenki volt olyan szerencsés, hogy el tudjon menekülni. Voltak, akiket lekasaboltak a betörő tatárok, tetemeiket pedig esetenként egy-egy gödörbe vagy árokba lökték. A falut olyan végzetes pusztítás érte, hogy az innen elmenekülő keresztény emberek már nem jöhettek vissza a halottaknak megadni a végtisztességet. Ez utóbbiak maradványai temetetlenül hevertek a falu romjai között.

A legmegdöbbentőbb látvány egy közel 17 m² alapterületű, félig földbe mélyített épület feltárása során ért bennünket. A leégett lakóházban élők már nem tudtak vagy nem akartak elmenekülni, helyette a ház kemencéjében kerestek

41

A házban talált ép és restaurált edények

A fiú keze ügyében lelt vas ostyasütő

menedéket. Úgy gondolhatták, hogy a ház ajtaját elrekeszelve és egy nagyobb méretű faláddával eltorlaszolva megakadályozhatják a betörő hordát. A kemence sütőfelületén két összebújt gyermek csontvázát bontottuk ki, előttük, a kemence szájánál pedig egy fiatal nő maradványait találtuk. A 8–10 év körüli kislány bal oldalán összekuporodva, jobb kezét az arca elé tartva feküdt, 10–11 éves bátyja mögött, annak hátához támasztott fejjel. Az ugyancsak bal oldalán, mindkét lábát a kemence faláig felhúzva fekvő fiú keze ügyében egy valószínűleg védekezésre használt, több mint 30 cm hosszú vas ostyasütőt, bordái mellett, a ruházata zsebéből kigurult IV. Béla-ezüstdenárt találtunk. A 20–30 év közötti nő hason feküdt, mindkét keze a kemence falának támaszkodott. A nő már csak félig fért be a kemencébe, a térdben kissé behajlított és bal oldalán fekvő lábai kinyúltak onnan.

A két gyermekével otthon maradt nőnek valószínűleg már nem volt ideje elmenekülni a házból, amikor a tatárok betörték a faluba. A fiatalasszony jobbnak látta, ha a ház egyetlen biztonságot jelentő zugába, a kemencébe bújtatja el a gyere-

keket. Először a kislány, majd a jobb kezében védekező eszközt szorongató kisfiú rejtőzött el, végül a nő. A házat viszont felgyújtották, s a kemence szűk száján bekúszó füst okozhatta végül a család halálát.

A ház lakórészének bontása során, az egymás után előkerült leletek alapján egyre tisztább képet kaptunk az itt élők életkörülményeiről, berendezési tárgyairól és az egyszerű hétköznapijairól. A viszonylag nagy méretű lakóház keményre letaposott, agyagos padlóján az egykor használt főzőedények, hasz-

nálati- és mezőgazdasági eszközök, valamint a viseleti tárgyak első pillantásra rendezetlenül feküdtek, azonban az aprólékos és gondos munkának köszönhetően minden részlet a helyére került. A kemence szájnnyílásával szemközt, a falnál állhatott egy polcszerű építmény. Ezen tartották a főzőedényeket, egy kőből készített sótörőt és a mezőgazdasági munkában használt eszközöket, sarlókat, úgynevezett rövidkaszákat, továbbá baltákat, „juhnyíró” ollókat, egy rugós ollót, egy vaskést és egy zablát. A kemence és a polc között, a padlón két vasbronccsal összefogott favödör állt.

A polc mellett, a ház hosszanti, keleti oldalának középső részén volt a bejárat, mely előtt a ládapántok és az eldeformáló-

A leány jobb karján előkerült hajkarika

Vas mezőgazdasági eszközök az épületből

Balta

dott, tolószekereses ládazár feküdt az elszenesedett famaradványok alatt. A bejáratnál kibontott apró cölöplyukak alapján elképzelhető, hogy fagerendákból épített lépcső vezethetett az épületbe. A láda mellett, a ház falánál nyolcas alakú gödröt bontottunk ki, melyben szövésre használt orsógombot, mellette pedig további vaseszközöket (ásóvasalás, köpűs vastárgy) találtunk. A ház északi sarkában, az épület aljába mélyedő, valószínűleg tárolásra használt, deszkafedeles verem volt.

A házat felgyújtották, így minden, ami fából készült, leégett, a tetőt tartó cölöpök, a deszkából ácsolt láda, a tároló verem fedele és a favödör is. Az elüszkösödött maradványok

Temetetlen holttest a középkori település egyik árkanak jelentkező szintjén

Buzogány a lelőhelyről

elhelyezkedése alapján feltételezhető, hogy a tűzben először az edényeket és a vaseszközöket tartó polc dőlt el, mivel a róla leesett fazekak felett találtuk meg az elszenesedett ágasfákat.

A családról, illetve ezáltal a falu lakóinak életmódjáról az előkerült leletek alapján érdekes információkat szereztünk. Megtudtuk, hogy a falu lakói elsősorban növénytermesztéssel foglalkoztak, illetve az előkerült állatsontok alapján sertést, baromfit, szarvasmarhát tenyésztettek és lovat is tartottak. A leégett épület mind méretében, mind leletanyagában kitért a többi lakóház közül. A legérdekesebb lelet a kisfiú mellett fekvő rituális vaseszköz, az ostyasütő volt, amelyhez hasonló ez idáig egyetlen korabeli településről sem ismert. Ez a tárgy, illetve az épület felszereltsége (pl. faláda, mezőgazdasági eszközök), továbbá a ház a többitől eltérő mérete arra utal, hogy az itt élő család a falu tiszteletben álló, de mindenképpen a többiekhez képest módosabb tagja lehetett.

○○○

Temetetlen, hiányos emberi váz

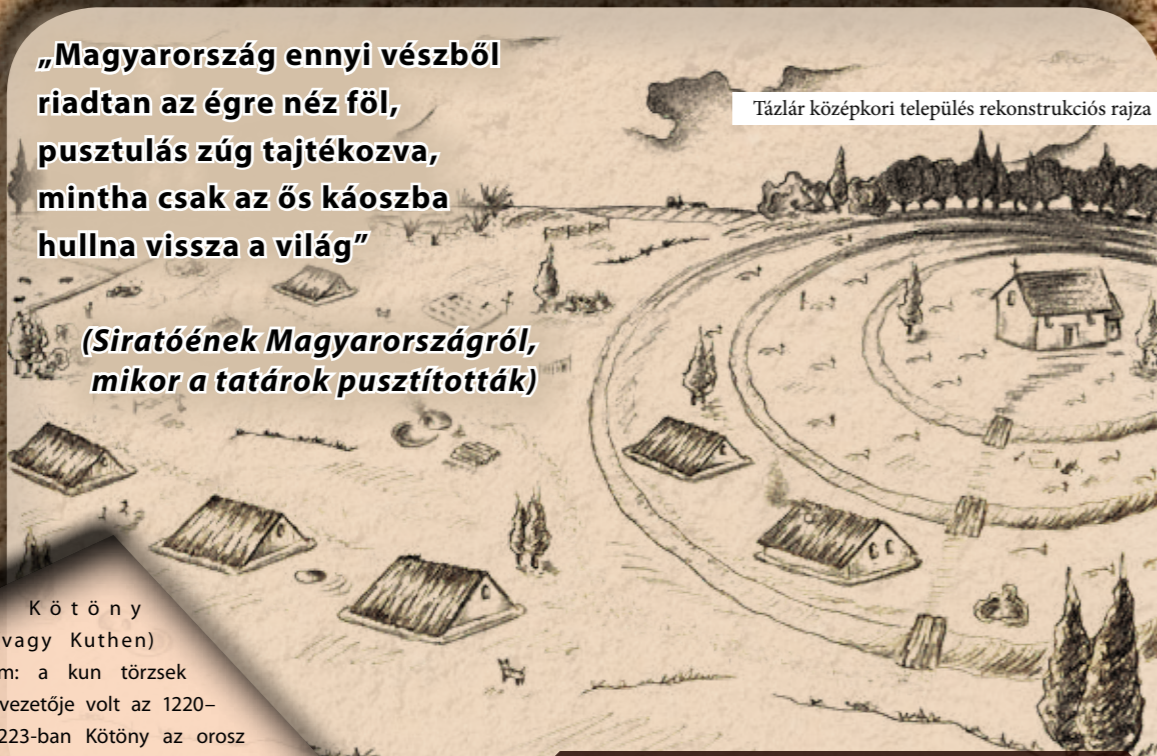
HOMOKBA TEMETETT FALVAK ÉS TEMPLOMOK

44 **A TATÁRJÁRÁS KORÁNAK EMLÉKEI A KISKUNSAÁGBAN**
GALLINA ZSOLT – GULYÁS GYÖNGYI

A tatárjárás hazánk történetének egyik legmeghatározóbb eseménye volt. A mongolok betörése és közel egyéves pusztítása maradandó nyomot hagyott történelmünkben. Megváltozott az Alföld településszerkezete és etnikai összetétele is. A Kiskunhalas melletti Tázlár-Templomhegyen, a környék egyik legismertebb régészeti lelőhelyén, nyomon követhető eme események sora, egy Árpád-kori település élete, pusztulása, majd újbóli felvirágzása a kunok betelepülése révén.

„Magyarország ennyi vészből
riadtan az égre néz föl,
pusztulás zúg tajtékozva,
mintha csak az ős káoszba
hullna vissza a világ”

(Siratóéneke Magyarországról,
mikor a tatárok pusztították)

Tázlár középkori település rekonstrukciós rajza

Kötöny
(vagy Kuthen)
fejedelem: a kun törzsek szövetségének vezetője volt az 1220–1230-as években. 1223-ban Kötöny az orosz fejedelmekkel kötött szövetséget, de az egyesült orosz–kun seregek megsemmisítő vereséget szenvedtek a Kalka-folyó menti csatában. 1241-ben Magyarországra menekült a tatárjárás elől 40.000 sátorral, fegyveresével és azok családjával. Tatár kémnek gyanítva a budai tömeg végül Kötönyt felkoncolta családjával együtt. Fejedelmük halála után a kunok dúlva, fosztogatva elhagyták az országot.

A Kiskunság területét 1241-ben több véres hadjárat is érintette. A Kötöny (Kuthen) nevű fejedelmünk meggyilkolását megbosszuló és az országból dél felé, vidékünkön keresztül kivonuló kunok, de még inkább a mongol hódítók mély nyomokat hagytak maguk után.

45

A templomot körbevevő árkok a levegőből (a két külső árok pirossal jelölve)

A kunok kivonulásával egy időben, 1241 tavaszán a mongol hadak és csatlósai több hullámban törtek be Magyarország területére. A hadjárat fontosságát jelzi, hogy mindegyik Dzsingisz fiú valamilyen magas rangú leszármazottja képviselte magát. A sereg déli szárnya Erdély felől Kádán, Büdzsek és Borundaj vezetésével a Maros mentén tört előre. Amerre jártak, mindent felégették, elpusztítottak, kifosztottak. A történészek szerint a mai Kiskunság területén a tatárjárás pusztításának mértéke 50–80%-os volt, míg a korabeli templomok/templomos helyek pusztulása ennél is magasabb mértékű lehetett. Ez nem is csoda, hiszen a tatárok célja a Dunától keletre és északra eső részekben a teljes megsemmisítés volt. Ezzel mintegy előkészítették a területet a második, az egész ország elfoglalására irányuló, de végül meg nem valósuló hadjáratuk előtt.

A tázlári homokdombon és környékén 2003 óta folytatunk feltárást. A lelőhely fontosságára utal, hogy a korábbi terepbejárás során 700–800 m hosszúságban és 300–500 m szélességben észleltük Árpád-kori és késő középkori települések (falvak, szállások) nyomait a templom körül. A tázlári templom akkori kiemelkedően fontos szerepét jelzi, hogy azt számos további Árpád-kori falu vette körbe 3–5 kilométeres körzetben.

A külső árkokban megfigyelt pusztulási réteg embercsontokkal és aroncsos favödör maradványával

46

Temetőárokban elrejtett főzőedények (fazekak, bogrács)

Temetőárokba vetett felnőtt hason fekvő váza

A nép nyelvén Templomhegyként nevezett lelőhelyen a 10. századtól jelentek meg a magyarok. Itt építették fel falvaikat, ide temetkeztek, majd a 11–12. század fordulóján valamikor réti mészkőből templomot is emeltek itt. A méretesebbek közé tartozó (13,5x9 méter), félköríves szentélyzáródású falusi templom köré létesült a már kereszténnyé vált Árpád-kori népesség temetője. A templom belsejében és körülötte mára már több mint félezer temetkezést tártunk fel az Árpád-korból, és még több ezer további sír lehet a föld alatt...

A lelőhely érdekessége, hogy a sírmezőt és a templomot hármass körárok övezte. Az árok a temető aktuális határait is jelezték, valamint elválasztották a szakrális teret a profán világtól. Több jel arra utal azonban, hogy ezen árok a védelem, az erősítés szempontjából is fontosak lehettek.

A legnagyobb és legkésőbb megásott külső gyűrű egy markáns 2,5–3,5 méter széles árok volt, ami egy 90–110 méter átmérőjű területet övezhetett. Ebből számos vas szerszám, balta, kapa, sarló, két sarkantyú, juhnyíró olló, övcsat, kés, ajtóvasalás, abroncsos favödör pántja, számos középkori téglá, ép malomkő, valamint nagy mennyiségű, nagyobb és égett kötőredék, köztük sok faragott kváderkő került elő, ami a templom erőszakos pusztulására utalt. Az árok alsó részén égett, faszenes, feltehetően a tatárjárás időszakából származó pusztulási rétegben leégett épület deszkafalai is megfigyelhetőek voltak, amelyek egykor az árokba dőltek. Mivel a külső árok minden Árpád-kori sírnál későbbi volt, ezért valószínűleg azt közvetlenül a tatárjárás előtt áshatták ki, majd a bekövetkező pusztulás nyomai kezdtek megtölteni.

Tatárjárás kori aranyozott függő a Templomhegyről

A Kiskunságban sok helyen, így a közeli Csengetlén, Szankon, Kiskunfélegyházán, Kunfehértón, Szabadszálláson is hasonló jelenségek kerültek elő. Csengetlén sikerült megfigyelni a régészeknek, hogy az árkokból kitermelt földből sáncot emeltek, a belső árok belső partját pedig vastag oszlopokkal erősítették meg, melyek közé vesszőből font kerítést emeltek. A tatárjárás vérzivataros időszakában védekeztek így a helyiek – bár többnyire hasztalan.

Tázláron a középső árokban találtunk egy hasonlóan fekvő felnőtt csontvázat is, ami vagy az árokba hullott, vagy pedig temetési szertartás nélkül lökheték oda harci cselekmények során.

A zűrzavaros és véres időszakban az itt élők igyekeztek elrejteni az értékeiket. Szintén a középső árokban 9 ép, illetve a restaurátori munkának köszönhetően összeragasztott edény került elő. Ezek közül az egyik a szabadúzó főzésre használt bogrács, a további nyolc pedig különböző méretű fazék/bögre volt. Talán ételmezt rejthettek el bennük. Fémkeresés során találtunk olyan ékszereket is, amelyek tipikusan a tatárjárás kori kincsletek részei voltak általában. A kincseket elrejtők már sohasem térhettek vissza értük...

A középső árokban egy ehhez hasonló helyzetű férfi hátrakötözött kezű vázát is feltártuk. Ezt az elhunytat azonban már a tatárjárás utáni évtizedekben, teljesen profán okból lökheték az árokba. Félhettek tőle még holtában is, hiszen a büntetések és a rendellenes temetkezési eljárások szinte minden formáját megkapta: fordítva és hasra fektetve temették, végtagjait összekötötték, fejéhez a rontást elhárítandó 5 sarlót, lábához pedig kést tettek, testét körberakták az Árpád-kori templom köveivel.

A kincslelet olyan régészeti lelet, melyet tulajdonosa a vész elől elrejtett, bízván abban, hogy a veszedelem után visszatér érte. A kincsletek általában edényekbe rejtett érmék vagy ékszerek, de előfordulnak eldugott mezőgazdasági eszközök és fegyverek is, melyek a középkorban nagy értékkel bírtak. A kincsletek sok esetben a véletlen folytán kerülnek felszínre.

47

A külső árok a feltárt sírokkal

Árpád-kori veremház rekonstrukciója (Kiskunfélegyháza-Amler-bánya, a szerzők feltárása)

A település a lakók minden védekezési kísérlete ellenére 1241-ben elpusztult, s elnéptelenedett. A templomnak pedig csak az alapozó árkait találtuk meg. Az idő eltüntette a falak nyomait. Nagy kérdés, hogy kinek a lelkén szárad a falu és népessége pusztulása. Az országból Kötöny meggyilkolása után dűlva-pusztítva kivonuló kunok és nyomukban járó mongolok egyaránt felelőssé tehetőek ebben az ügyben.

Hamarosan azonban visszatért Tázlár-Templom-hegyre az élet. A tatárjárást követő évtizedekben vagy a bűvőhelyükről visszatérő magyarok, de sokkal inkább az itt megtelepülő, IV. Béla által a tatárjárás után visszahívott kun csoportok beköltöztek a templom közelébe az erődített külső árkon belülre. Nyilván újabb támadástól féltek, ezért települtek védett helyre. S itt építették fel meglepő fejlettségű, bélelt falú, nagy méretű veremházaikat, való-

Bélelt falú, félig földbe mélyített épület az Árpád-kori temető területéről

A temetőárokba rendellenesen temetett elhunyt váza

12. századi anonim érmék a lelőhelyről

Páncéling ellen használatos nyílhegy a lelőhelyről

V e -
r e m h á z :
négyzetes vagy
téglalap alaprajzú, félig földbe
mélyített, ágasfás-szelemenes szerke-
zetű épület (lakóház vagy műhely),
melynek tetőszerkezete a talajon
ül. A középkori veremházak sa-
játossága, hogy azok sarkában
fűtésre alkalmas kemencét
vájtk/építettek.

színűleg még a félelemtől vezérelve, de már a romokat eltakarítva. Az egyik ház kemencéjének tűzfogóját például vélhetően a templom tégláiból építették meg.

A kunok nagyobb számban a 13. század második felében, a 14. század elején telepedtek meg itt. A 15. század első felében a romos, de még részben álló falú templom helyére újat építettek. A Templomhegyen végül a késő középkorban egy újabb virágzó falu jött létre, de ennek története már más lapokra tartozik.

„A SZANKI ELLENÁLLÓK”

ROSTA SZABOLCS – PÁNYA ISTVÁN

Egy pillanatig se érezze magát zavarban a kedves olvasó, ha még nem hallott a „szanki ellenállásról”. Ennek oka nem a múlt felületes ismerete, hiszen a történelemben mégoly jártas szakemberek sem hallhatták e fogalmat. A „szanki ellenállók” nem valamely második világháborús titkos csoportosulás tagjai, hanem a régész fantáziájában testet öltött alakok, akik 1241–1242 vérvizataros éveiben kísérelték meg a lehetetlent: megvédeni közösségüket és feltartóztatni a világ akkori legerősebb és legütőképesebb hadseregét.

50

Szank tatárjárás kori védművének rekonstrukciója

Szank tatárjárás kori védműve

A korabeli írott források a tatárjárás kapcsán többször is említenek csatákat és ostromokat. De ezek mellett számtalan olyan ütközet is lezajlott szerte az országban, melyről nincsenek írásos emlékeink, vagy csak pontos helymegjelölés nélkül, általánosítva szerepelnek a krónikákban. A mongolokkal szembeni ellenállás az egész országra kiterjedt – a végeredmény alapján, néhány kivételes esettől eltekintve – sajnos inkább kevesebb, mint több sikerrel. A közelmúltban a Kiskun-

ság közepén lévő Szankon azonban olyan régészeti emlékek sorozata jött elő, ami alapján egy eddig nemigen kutatott, ám úgy tűnik, általánosan alkalmazott védekezési forma kezd kibontakozni előttünk.

A tatárjárás újabb és újabb helyszíneinek feltárásával nemcsak kézzel fogható tárgyi emlékek bővül, hanem ezzel együtt a korábban csak szórványosan jelentkező – így egyedinek gondolt – vagy egyáltalán nem felismert jelenségek magya-

rázatát is sorra megtalálhatjuk. Erre kiváló példák azon sík vidéki védművek, kis erődítések, melyek egyébiránt fontos adalékot adnak ahhoz a kérdéshez, hogy milyen eszközökkel is próbált a magyarság ellenállni a mongol támadásnak.

Horváth Ferenc szegedi régész, múzeumigazgató pontosan 20 éve talált rá az egykori csengelei templom közelében a méltán híressé vált kun vezéri sírra [a régész erről szóló cikke jelen lapszámban olvasható – a szerk.]. De ezen kívül egyéb érdekességgel is szolgált Csengele. Az Árpád-korban épített templom körül egy koncentrikusan elhelyezkedő, hármas körárokrendszer nagyobb részét sikerült kiásni, melynek egyes jellegzetességei alapján – mint annak nagy mérete, az égett felületek az árokban vagy az erősítésre utaló cölöpszerkezet – védelmi jelleget tulajdonított az ásató régész. A történeti és nyelvészeti kapcsolódások és kiváltképp az árok rétegtani helyzete pedig kétségtelenné tette azt a konklúziót, miszerint az erődítést a tatárjáráskor emelték. Nem sokkal később, a 2000-es évek közepén, Gallina Zsolt tázlári ásatai során ütközött bele egy, a csengeleihez méreteiben és szerkezetében is nagyon hasonló hármas körárokba, melyet szintén egy középkori templom köré építettek [Gallina Zsolt cikke ugyancsak olvasható a lapszámban – a szerk.]. E két előzmény után futottunk bele Szankon egy újabb ilyen jelenségbe, mely immár kétségtelenné tette, hogy nem csak elszórt, egyedi esetekről lehet szó. Egyértelművé vált, hogy érdemes mélyrehatóbban is vizsgálni a középkori templom körüli árkok, de különösen az árokrendszerek kérdéskörét.

Szank-Kápolnahelynek már a neve is sokatmondó, hiszen egyértelműen jelzi, hogy a régmúltban egy templom állt ezen a helyen. A késő középkorban, a 14–16. század

között a kun alapítású és nevű Szank szállása és temetője volt itt. A környék kiemelkedő régészeti emlékei azonban ennél a korszaknál távolabbra visznek bennünket az időben. E falu közelében találta meg Wilhelm Gábor régész 2009-ben azt az épületet, melyben a tatárjárás 34 áldozatának csontmaradványai és kiemelkedő aranykincsei kerültek elő. Szankon ezen felül további kettő, szintén ekkortájt elrejtett érmekincs előkerülési helyét is sikerült azonosítani, melyek közül a nagyobbik 1181 ezüstpénzt tartalmazott [a tatárjárás során elrejtett érmekincsekről lásd a számban Tóth Csaba írását! – a szerk.]. Rádásul – akárcsak Csengele vagy Tázlár esetében – a nyelvészettudomány is segítségünkre siet, hiszen Szank nevét is azok a kunok adták, akik csak a tatárjárás után telepednek le és népesítik be az elpusztított vidéket. A terület névadása így áttételesen azt is bizonyítja, hogy nem maradt túlélő lakosság, ami a korábbi magyar településnevet tovább örökölte volna.

Szank középkori templomának 2017. évi feltárását megelőzően a Szegedi Tudományegyetem segítségével geofizikai vizsgálatot végeztünk, ami az egykori kőtemplom körül egy kettős körárokrendszert mutatott ki. Így az előzetes eredmények nyomán már csak az a kérdés maradt nyitva, hogy vajon egy megújított, a középkori temetőt lehatároló árok rejtőzik-e a föld alatt, avagy a fent sorolt tatárjárás kori emlékekanyagokhoz köthető, védelmi célokat szolgáló erődítésnyomokkal lesz-e dolgunk.

A régészeti feltárás minden előzetes várakozást felülmúló eredményeket produkált. A körárok válogatás nélkül átmetszették az egykori templomot körbevevő Árpád-kori temető sírsorait, mutatva azt, hogy az árkot a 11–13. századi temető felhagyása után – illetve azzal párhuzamosan – ásták. Mindemellett az is kiderült, hogy a 14. században, az ekkor már részben feltöltődött külső körárokba az új kun lakosok később egy házat is építettek. A régészeti rétegtan törvényszerűségei nem hagynak kétséget azt illetően, hogy az árkok kiásása és használata tehát e két időpont közé illeszthető. Habár az árok rétegtani elhelyezkedése önmagában is bizonyító erejű lenne az időrendet illetően, az ásás kiemelkedő tárgygyűjtéseket is felszínre hozott. Az árok aljába egy 24 darabból álló friesachi érmelelet volt beletaposva, mely tökéletesen illeszkedik a tatárjáráshoz kap-

A földradar vagy georadar (Ground Penetrating Radar – GPR) egy sekély földtani kutatásokra alkalmas műszer. A régészeti kutatások során többnyire egy kerek szerkezeten tologatják a felszínen, innen ered a köznyelvi „babakocsi” elnevezése. A műszer működés közben radarhullámokat bocsát ki a felszín alatti rétegbe, és a visszatérő hullámokból alkot képet a mélyről. A föld alatt rejtőző jelenségek eltérően viselkednek, ha elektromágneses sugárzás éri őket. A tömörebb, keményebb felszínek, mint például az árkok oldalai, falak, épületalapok jól reagálnak a hullámokra, így a radarműszer jól kimutatja ezeket. A többi, régészetben is használt geofizikai módszerhez képest – magnetométeres mérés, talajellenállás-mérés – a legnagyobb előnye az, hogy akár 8–10 méteres mélységben is képes jelenségek (anomáliák) letapogatására. A radarműszer által összegyűjtött adatokból két-, illetve háromdimenziós anomália-térkép készíthető.

Fegyverlelet az árok alján

©Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

Egykezes nyugati kard

51

A már felszedett leletek

csolt érmekincsek rozatába. Az igazi különlegességet azonban az árkokban heverő nagy mennyiségű fegyver, harci eszköz és felszerelés szolgáltatja. Harci balták, buzogány, törmarkolat, kések, kétkezes kardok szerelékei, páncéltörődékek mellett egy teljes épségében megmaradt egykezes, vércsatornával ellátott kard ad bizonyosságot a harci cselekményekről. Ezeket

az általában nyugati típusú, de a magyarok által előszeretettel használt fegyvereket tökéletesen egészítették ki a főként a belső árkokban talált, nyilván az egykori sáncba lőtt, majd idővel az árokba bemosódott nyílhegyek. Közülük mindenképp figyelemre méltóak a vékony, túszerű páncéltörő darabok, illetve a keleti harcmodorból igen jól ismert, csontból faragott hegyek. Számtalan kisebb kődarab is feküdt az árok aljában, néhol teljesen betemetve az elszórt fegyvereket. Az árokban a fegyverek és kövek mellett továbbá egy 20–25 év körüli, erős izomzatú, egészséges csontozatú fiatal férfi maradványai feküdtek. A csontok többé-kevésbé anatómiai rendben helyezkedtek el, így megállapítható volt, hogy a férfi hason kiterítve feküdt. Másrészt a csontok helyzete arra is bizonyítékot nyújtott, hogy a test hosszú ideig temetetlenül hevert az árok alján. A tisztán europid jegyekkel rendelkező, jó felépítésű fiatal ember egy a védekezésben részt vevő magyar katona lehetett.

„Amikor pedig a tatárok a faerődítményeket már lerombolták, földdel telt zsákokat hajítottak a gépekké az árok feltöltésére. A magyarok és a többiek közül senki sem merészt az árok szélén megjelenni a kövek és nyilak miatt.” (Rogerius)

Az árok feltárása lehetőséget adott az egykori védmű építési folyamatának vizsgálatához is. Elsőként a templom körül, talán egy kötél segítségével kijelölték a körárkok nyomvonalát. Az egyenként 5 méter széles és 3 méter mély árkok a felszínen éppen összeértek, a belőlük kikerülő földet így nem rakhatták ki egyszerűen az árkok két oldalára. Már csak azért sem, hiszen a kívülre rakott földhalom a támadóknak jelentett

előnyt. Értelemszerűen a külső körárkok kiásásával kezdték el a munkát, hiszen az árkok kitermelt földjéből épült meg az erődítés belső védelmi vonala, a földsánc. Majd a külső árok elkészültével haladtak befelé. Szankon az egyik szakaszon váratlanul véget ért a belső árok, melynek legvalószínűbb magyarázata, hogy már nem volt idejük azt befejezni. Habár a belső sáncot a későbbi évszázadok

szinte nyomtalanul eltüntették, néhány fogódzónk azért van annak szerkezetét illetően. Így az árkokból kikerült föld mennyisége meghatározza a belső sánc tömegét, s ezzel jó eséllyel annak magasságát is megtippelhetjük. A szanki sánc legmagasabb pontján 4 méter körül lehetett, melyhez a belső árok mélységét is hozzászámítva nagyjából 7 méteres szintkülönbséget lehet valószínűsíteni.

A sánc tetején minden bizonnyal faoszlopok, gerendák közé font sövényfalat raktak, melyet agyaggal erősítettek meg. Ennek a szerkezetnek leomlott anyaga a belső árok alján és oldalán nagyobb kiterjedésű agyagos, égett foltokban mutatkozott. A fentiekkel kísértetiesen egyező esetről ír a tatárjárás eseményeiről beszámoló Rogerius is: „Az említett néptömeg pedig [...] elkezdte a helységet erősíteni, árkot ásni, sáncot hányni, vesszőből sövényt fenni, és még sok mindent feleslegesen előkészíteni. De mielőtt a megkezdett munkálatokat legalább félig elkezdték volna, íme, hirtelen megjelennek a tatárok...”

A szanki körárkokrendszer látványos mérete, rétegtani helyzete, de legfőképp a benne talált régészeti leletanyag folytán kétségtelenül a tatárjárás emlékei közé tartozik. Ez a helyszín szinte teljes tablóját nyújtja a tatárjárás kori emlékműnek; itt együtt jelentkeznek elrejtett érmekincsek, tömeggyilkosságok, valamint elhagyott Árpád-kori templomos falvak és harci események nyomai.

Ez az összetett jelenségkör egyúttal lehetőséget ad arra is, hogy a régészetileg még nem kutatott Árpád-kori templomok környékén is szétnézzünk. Így derült ki egy szerencsés légitelvétele alapján, hogy az alig két kilométerre lévő szomszédos templomocskák körül is van egy még nagyobb, három körárkból álló rendszer. Azóta, alig egy év alatt már

Geofizikai vizsgálat

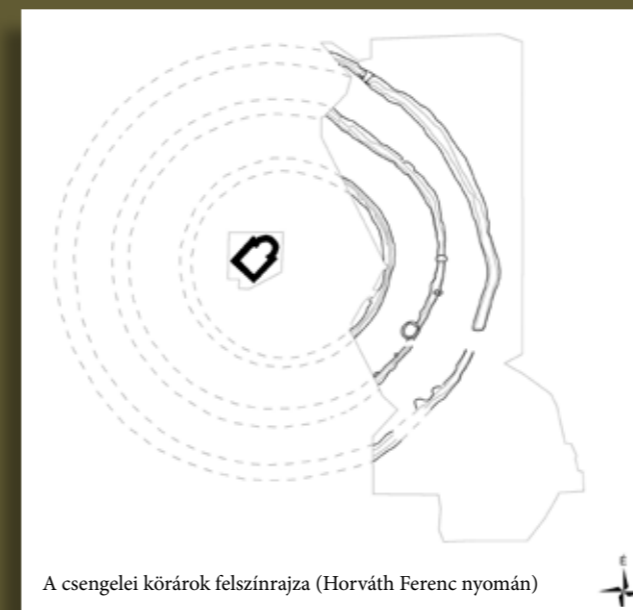

Csont és vas nyílhegyek

Szabadszállástól Kunfehértóig tucatnyi helyen sikerült azonosítani ehhez hasonló, több elemből álló védelmi rendszereket síkvidéki Árpád-kori templomok körül. E védművek régészeti feltárás nélkül, szabad szemmel többnyire nem észlelhetőek, így különösen nagy szerepet kapnak felkutatásukban a légitelvételek és a geofizikai vizsgálatok. Mivel a helyszínek többségénél a 13. század után már nem folytatódott az élet, így már az eljövendő ásatásokat megelőzően is jó eséllyel kapcsolhatjuk ezeket a lelőhelyeket a tatárjárás eseményeihez. A roncsolásmentes vizsgálati módszerek elterjedése és fejlődése révén nem kell majd meglepődnünk azon, ha a közeljövőben gombamód fognak megszorodni a hasonló emlékek.

Arra, hogy ezek az erődítések milyen eséllyel állhattak ellen a mongol hadseregnek, arra az érintett kiskunsági települések közel 100%-os pusztulási aránya ad szomorú támpontot. Azt viszont – írott források hiányában – már soha nem fogjuk megtudni, hogy a környék legerősebbnek hitt helyét, a kőtemplomot körbeárkolt és megerősítő közösségek hány napig, esetleg hétig voltak képesek tartani. De nem lehetnek illúzióink, a tatároknak megvoltak az eszközei még a nagyobb és sokkal jobban védett helyek elfoglalására is.

Végezetül érdemes néhány szót ejtenünk az illetően, hogy a fentieknek milyen jelentősége is van általános tudásunk-

A csengelei körárkok felszínrajza (Horváth Ferenc nyomán)

Kunfehértó várhely

„Elkezdték vonulni Arad és Csánád felé, elkerülve az ezek között középpontú fekvő új falut, amelynek neve Pereg volt, és amelyben hetven falu emberei gyülekeztek össze, elkerülve továbbá Egres ciszterci rendű monostorát is, amelyben, mint valami megerősített várban, harcosok húzták meg magukat, és igen sok úrasszony is. A tatárok nem akarták megtámadni ezeket a helységeket addig, amíg körös-körül a vidéket teljesen el nem pusztították. Néha azért egynéhányan a közelükbe mentek, de a magyar katonák messzire kergették őket, és már-már szilárdan hitték, hogy hadi erejük miatt sértetlenül megmaradnak. De az egész vidék elpusztítása után amazok orosz, kun és magyar foglyokból és kevés számú tatárból egyesített tömegükkel mindenfelől körülvették a nagy falut, és a harcban a magyar foglyokat küldték előre, és amikor azok mind elpusztultak, utánuk az oroszok, izmaeliták és kunok harcoltak. A tatárok pedig a hátuk mögött meghúzódva nevettek pusztulásukon és romlásukon, és azokat, akik az övéikkel való harcból visszavonultak, legtöbbször vérszomjas kardjukkal megölték, úgyhogy ezek egy hétig éjjel-nappal harcolva és a várárkokat betemetve, elfoglalták a falut.”

ra vonatkozóan. A lelőhelyek nagy száma feltételezi azt, hogy egy ilyen típusú, szinte minden nagyobb falura kiterjedő ellenállás hatalmas szervezőkészséget igényelt – vagyis az Árpád-kori Magyar Királyság hatalma csúcspontján egy kiválóan szervezett állomány és társadalmat alkotott. Másrészt arra is rávilágít, hogy a magyarok kollektív ellenállása a mongolokkal szemben jelentősen nagyobb volt e vesztérhes időkben, mint azt talán eddig sejtettük. Habár a magyarság arányaiiban minden addigi és későbbi katasztrófájánál is jelentősen nagyobb veszteségeket szenvedett el akkortájt, talán egy újabb adalékot ad ahhoz a teljes körűen ma sem megválaszolt kérdéshez, hogy a mongolok miért hagyták el váratlanul az országot. Nagy valószínűséggel soha nem fogunk rá bizonyítékot találni, de talán a szanki kőtemplom mellett életükért küzdő elődeink is hozzájárultak a Plano Carpini pápai követ által, 1246-ban leírtakhoz:

„A tatárok földjén két temető van: az egyikben hantolják el a kánokat, a vezéreket és az összes nemesurakat; bárhol érje őket a halál, ha lehetőség kínálkozik rá, ide hozzák őket... A másik temetőben azokat helyezik el, akiket Magyarországon öltek meg, ott ugyanis sokan lelték halálukat...”

☆☆☆

A 13. századi mongolok néhány évtized leforgása alatt a világtörténelem legnagyobb kiterjedésű egybefüggő szárazföldi birodalmát hozták létre, amely Dél-Kínától a Volga-vidékig hatalmas területeket foglalt magában. A gyors expanzió sikereire sok magyarázat született a szakirodalomban, mint például a hatékony nomád katonai szervezet, a kedvező nemzetközi politikai helyzet, a hirtelen jött természeti változások vagy a hódítást kikényszerítő gazdasági szükségszerűség. Az alábbiakban azonban a mongol katonai sikerek egy másik lehetséges és eddig kevésbé vizsgált aspektusával, a kémkedéssel és felderítéssel, egy szóval a hírszerzéssel foglalkozom. Érdekes ugyanakkor vizsgálódásunkat két elkülönülő – ugyanakkor szorosan összefüggő – részre osztani: egyrészt a stratégiai hírszerzésre, ami egy nagyobb hadjáratral vagy a hosszabb távú politikai tervekkel összefüggő döntéshozatal elősegítését szolgálta; illetve a taktikai hírszerzésre, amely az egy-egy konkrét katonai akció sikeres lebonyolításához szükséges információszerzést jelenti.

54

MONGOL KÉMEK

STRATÉGIAI ÉS TAKTIKAI HÍRSZERZÉS A MONGOLOKNÁL

Mongol hagyományörzők

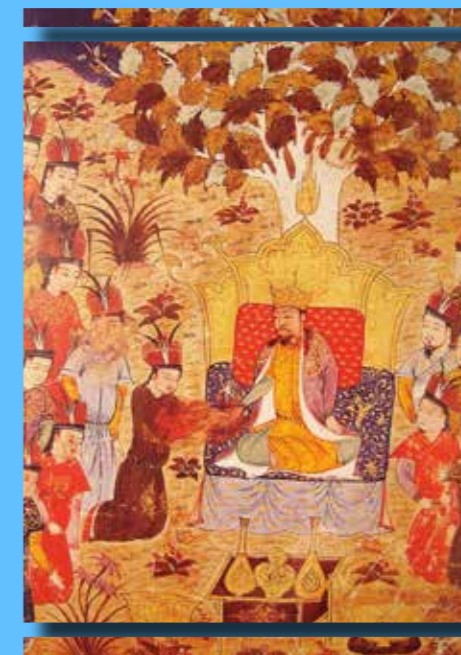
©Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

A STRATÉGIAI HÍRSZERZÉS A MONGOLOKNÁL

Mielőtt nagyobb hadjáratba fogtak volna, a mongolok mindig alaposan tájékozódtak ellenfeleik belső viszonyairól. Erre természetesen több módszert is igénybe vehettek.

Az egyik ilyen a diplomáciai hírszerzés, a követek ugyanis a tárgyalások lebonyolítása mellett mindig további információkat is szállítottak a tárgyaló partnerről, mivel testközelből tudták felmérni annak belső viszonyait, gazdasági és hadi potenciálját. A mongol követek felkészültségével kapcsolatban igen sok mindent elárul nekünk a magyarság őshazájának nyomába eredő Julianus barát első útjáról szóló beszámolójának egyik részlete: „A magyaroknak ezen földjén az említett barát találkozott tatárokkal és a tatár vezér követével, aki beszélt magyarul, oroszul, kunul, németül, szaracénul (azaz perzsául, V. M.) és tatáruul” (ford.: Györfly Gy.). A magyar szerzetes második útjáról szóló beszámolója pedig talán még többet elárul arról, hogy a mongolok milyen intenzitással alkalmazhatták a diplomáciai hírszerzés módszereit: „Ezért [a mongolok] követeket küldtek Magyarország királyához [tudniillik IV. Bélához (1235–1270) – V. M.], akiket – mikor Szuszdal földjén átmertek – a szuszdali fejedelem elfogott, és a királynak küldött levelet a fejedelem elvette tőlük [...] A fordítás pedig így hangzik: »Én a Kán, az égi király küldötte, akinek hatalom adatott a földön a nekem meghódolókat felemelni

55

Ögödej kán megkoronázása egy perzsa miniatúrán

VÉR MÁRTON

Bagdad mongol ostroma

és az ellenállókat elnyomni, csodálkozom feletted, Magyarország királya, hogy mielőtt már harmincadik ízben küldöttem követeket hozzád, miért nem küldesz vissza közülük senkit, de még követeidet és válaszlevelet sem küldesz nekem» (ford.: Györfly Gy.). A kán levelében a követek számára vonatkozó harmincas szám valószínűleg túlzás, azonban Yvo de Narbonne bordeaux-i klerikus egyik 1243-as leveléből kiderül ugyanakkor, hogy valóban jártak mongol követek IV. Bélánál a tatárjárást megelőzően: „A visszafutó tatárokból a dalmát uralkodó nyolcat elfogott; ezek közül Ausztria hercege felismert egyet, egy angol születésűt, akit azonban valami gaztett miatt örökre száműztek Angliából. Ez az ember két ízben járt Magyarország királyánál a tatárok gonosz királyának küldetésében, mint követ és tolmács...” (ford.: Gy. Ruitz I.).

A mongolok követei tehát igen felkészült, több nyelven beszélő diplomaták voltak. Követeik szabad mozgásának biztosítását a mongolok korábban soha nem látott módon tökélyre fejlesztették. Az általuk létrehozott postahálózat (mongol: *dzsam*)

©Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

mind kiterjedtségében, mind összetettségében és hatékonyságában egyedülálló volt a korszakban. A postahálózat jelentőségét bizonyítja, hogy a *Mongolok titkos története* című munka végén, amikor Ögödej kán számba veszi öt jó és öt rossz cselekedetét uralkodóként, a postahálózat kiépítését másodikiként említi meg jó cselekedetei sorában. Ez a momentum még akkor is sokatmondó, ha valójában már Ögödej uralkodását megelőzően is rendelkeztek egyfajta postaszolgálattal a mongolok. Rendkívül fontos azonban azt is megjegyeznünk, hogy bármennyire sok külföldi követ jött és ment is birodalmukban, a mongolok többnyire sikeresen akadályozták meg, hogy a követek pontos információkat szerezzenek birodalmuk gazdasági és katonai erejéről. Jól mutatja ezt, hogy a nyugati követek beszámoló alapján csupán rendkívül vázlatos képet alkothatunk a Mongol Birodalom katonai vagy gazdasági potenciáljáról, illetve belső viszonyairól általában. A Mongol Birodalmat végigutazó pápai követek (akik zömében szerzetesek, egyházi emberek voltak) például jóformán egyetlen fegyveres katonát sem láttak útjuk során, ami különösképp meglepő egy ilyen rendkívüli mértékben militarizált, állandóan

Mongol sisak

háborúskodó hatalom esetében. Ez pedig nem lehet véletlen. Míg tehát a mongol diplomaták kiváló hírszerzőnek bizonyultak, nyugati kollégáikról ez már korántsem mondható el.

A stratégiai hírszerzés erőteljesebb módszere volt az úgynevezett előzetes (tapogatózó vagy puhatolózó) hadjárat – amely gyakorlatilag egy kisebb, jól körülhatárolt célokkal elindított katonai akció volt. A mongolokkal kapcsolatban is elmondható, hogy az első, 1219 őszi induló és 1224-ig tartó nyugati katonai expedíciójukat, melynek végpontja a délorosz steppén volt, a kutatók általában olyan hadműveletnek tartják, melynek egyik fő célja a terület alapos megismerése volt egy későbbi, nagyobb horde-rejű támadás előkészítéséért. A hadjárat a középkori hadtörténet talán legnagyobb távolságot felölölő (7500 km-es) lovas akciója volt. A két vezért, Dzsebét és Szübötejt Dzsingisz kán eredetileg Mohamed hvárezmi uralkodó üldözésére küldte nyugatra. A hadjárat során a két hadvezér csapattestei azonban esetenként egymástól több ezer kilométeres távolságra is összehangolt hadműveleteket folytattak, ami már önmagában is jól mutatja a mongol hadművészet fejlettségét. Ez a fajta pontosan kontrollált hadvezetés egyébként a Magyar Királyságot ért támadással kapcsolatban is megfigyelhető, hiszen a mongol sereg három nagyobb

A „hivatalos követekhez” képest jóval nagyobb szabadsággal utazhattak az idegen országokban az olyan emberek, mint például a kereskedők, kézművesek stb., akik szintén jó információforrások lehettek. S bár forrásaink hallgatnak e „titkos ügynökök” tevékenységéről (hiszen működésük kívül esett a „nagypolitika játéktérén”), nem lehetnek kétségeink afelől, hogy ők is fontos szerepet játszottak a mongolok hírszerzésében. A kereskedők és a kémkedés kapcsolatára jó példa az 1218-ban Dzsingisz kántól útnak indított kereskedők esete, akiket a hvárezmi helytartó parancsára végeztek ki kémkedés vádjával, ami azután a Hvárezm elleni mongol hadjárat casus bellije lett.

A mongol követek szabad mozgását biztosító „útlevél”, úgynevezett paiza

kontingense ekkor is egymástól több száz kilométeres távolságban hajtott végre összehangolt műveleteket.

A TAKTIKAI HÍRSZERZÉS A MONGOLOKNÁL

A mongolok taktikai hírszerzésének ugyancsak több válfaja különböztethető meg. Ezek közül az egyik legfontosabb a csapatokat eligazító helyi vezetők használata az ismeretlen terepen. Ilyen vezetők lehetnek hadifoglyok, katonai-politikai szövetségesek megbízottjai, avagy egyszerűen olyan helyiek, akiket felbéreltek vagy épp arra kényszerítették, hogy a mongol csapatok vezetőivé váljanak. Jan Długosz lengyel történetíró – akitől a legtöbb információnk származik a tatárjárás idején zajló lengyelországi harcokról – az előretörő mongol csapatokkal kapcsolatban írja a következőket: „...Krakkó felé folytatták útjukat – azok a lengyelek vezették őket, akiket korábban foglyul ejtettek.” Illetve más helyen: „...néhány – lengyelekkel szemben ellenséges rutén [orosz] vezette lépteiket és útjukat” (ford.: Németh A.). A mongolok, akárcsak a többi nomád nép, előszeretettel sorozták be a legyőzött népek harcosait is saját seregeikbe, hogy ott előrsként szolgáljanak. Ezek helyismerete nagy segítség volt a számukra az ismeretlen terepen. Így tettek a magyarországi tatárjárás idején is, miután bevették Radna városát, százszáz helyi fegyverest soroztak be magukhoz, s végül velük indultak tovább.

A taktikai hírszerzés másik alapvető módszere a felderítő csapatok bevetése volt a hadmozdulatok során. Rogeriustól, a magyarországi tatárjárás váradi kanonok szemtanújától tudjuk, hogy a mongolok előcsapatai már 1241. március 15-én Pest közelébe érkeztek, amikor a főszereg még csak az ország keleti határa közelében járt. Plano Carpini [ferences rendi szerzetes, IV. Ince pápai követe, aki 1245-ben indult el a mongolokhoz, és 1247-ben ért vissza Lyonba – a szerk.], pedig a következőket írja a mongolok előcsapatairól: „Mikor háborúba készülnek, előőrsoket küldenek előre, akik nem visznek magukkal egyebet, mint sátraikat, lovaikat és fegyvereiket. Ezek nem rabolnak, nem gyűjtik fel a házakat, nem vágják le az állatokat, csak az embereket sebzik meg és ölik le, vagy ha mást nem, hát megfutamtítják... Utánuk következik a hadsereg [...] a sereg vezetői ezután még mindenfelé portyázókat bocsátanak széjjel a lakosok és barmok felhajtására...” (ford.: Gy. Ruitz I.).

A fenti részlet alapján megállapítható, hogy a mongolok egyrészt a sereg előtt haladó felderítőket alkalmaztak, másrészt a sereggel nagyjából azonos mélységben kisebb portyázó csapatok is tevékenykedtek. Mintegy a mongol felderítőkről eddig mondottakat foglalja össze a dél-kínai Szong-dinasztia jelentése, ami 1237-ből származik: „Hadjárataikon folyton a hátbatámadástól félnek. Maguk a szárnycsapatok is először néhány lovasat küldenek el mindig a szélrózsa minden irányába, s azok felkapaszkodnak egy-egy magaslatra, és a távolba kémlelnek, és egy-kétszáz li [kb. 50–120 km] távolságra felderítik a terepet. Helyieket és utazókat ejtenek fogságba, és kihallgatják őket, milyen a helyzet balra és jobbra, előre és hátra. Például (ilyeneket kérdeznak): milyen utakon tudunk

Mongol nehézfegyverzetű lovas a Yüan-dinasztia korából

előnyomulni? Mely városokat tudnánk megtámadni? Mely vidékeken harcolhatnánk? Hol lehet táborozni? Melyik irányban állnak ellenséges csapatok? Hol van étel és fű?” (Meng-ta pei-lu, idézi: B. Szabó J.). Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy a mongoloknak a főszeregtől többnapos járóföldre minden irányban pontos képük volt a hadműveleti területről, illetve az ellenséges csapatok mozgásáról. Hatékonyságuk egyik okát az alábbi, a *Mongolok titkos történetéből* származó részlet is magyarázhatja: „Dzsingisz kán a sereg élén előreküldte Altant, Kucsart meg Daitajt, Ong kán pedig a sereg élére küldte Szenggümöt, Dzaka-gambut és Bilge-bekit. Az előretolt csapatokból felderítőket küldtek még előrébb. Enegen-gületünél létesítettek egy felderítő állomást, azon túl Csikurkunál létesítettek egy felderítő állomást...” (ford.: Ligeti L.).

A részlet egyrészt jól mutatja, hogy a mongolok többszintű mélységi felderítést alkalmaztak; amely során az egyes csapatok bizonyos távolságok után úgynevezett „felderítő állomásokat” is létrehoztak; másrészt a felderítés központi irányításáról is értesülünk, ami talán a forrásrészlet legkiemelkedőbb eleme.

Összességében tehát elmondható, hogy a mongolok mind a stratégiai, mind pedig a taktikai hírszerzés területén az eszközök igen széles tárházát vonultatták fel az ellenség jobb megismerése érdekében, s így általában már a csaták kezdete előtt olyan előnyre tettek szert, ami meghatározó volt a harci események végkimenetelében szemponjtájból, és nagyban hozzájárult katonai és politikai sikereikhez.

☆☆☆

Mongol kivégzés: az alul fekvő szakállas alakot lelőtték egy szikláról

Jan Długosz

©Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

A liegnitzi csata

©Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

Mongol íj- és nyíltegez

A Kárpát-medencében az újkőkortól kezdődően bizonyíthatók különböző típusú fegyveres konfliktusok és erőszakos cselekmények, ám ezek a bronzkor végéig csak korlátozott méretű és kiterjedésű, kisebb összecsapások, portyák lehettek. A háborúskodás arculata és a katonai cselekmények kiterjedése a késő bronzkortól kezdődően változott meg: ekkortól egyre több látványos emléket ismerjük a mindennapokat átható erőszaknak, a fegyverek kultuszának és a harcos ideológia előtérbe kerülésének.

Noha a magyarországi késő bronzkori és kora vaskori leletanyagban számos közvetett bizonyíték utal a folyamatos háborús fenyegetettségre, valós harci cselekményekre vonatkozóan az elmúlt évekig nem rendelkezünk közvetlen adatokkal. Éppen ezért értékelődik fel annak az új felfedezésnek a jelentősége, amelynek segítségével egy feltehetően keleti irányból érkező, középső vaskori hadjáratot körvonalazhatunk a Kr. e. 7. századi Kárpát-medence északi területein.

A Dédestapolcsány-Verebce-bérci lelőhely látképe északkelet felől

Nyílzáporban

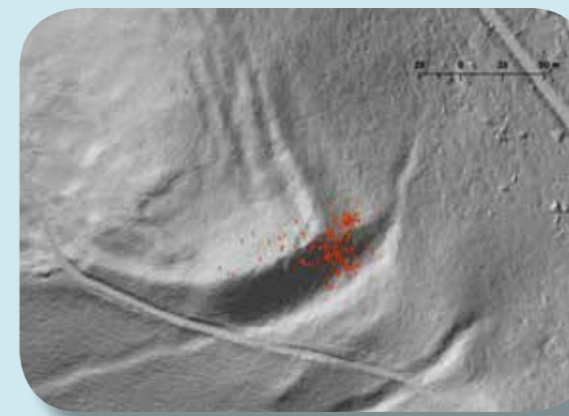
Egy kora vaskori hadjárat emlékei a Kárpát-medencében

V. Szabó Gábor

A megtámadott település

A Dédestapolcsány-Verebce-bérci őskori magaslati erődített település a Bükk-hegység északi szélén, egy észak-déli irányú hegygerincen, több mint 120 hektáron helyezkedik el. A 600 méteres magasságban emelkedő, kisebb-nagyobb kiemelkedésekkel tagolt hegyhát keleti és nyugati oldalát az őskorban teraszosították, a környékben megközelíthető részeit pedig sáncokkal kerítették körbe.

Az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének késő bronzkori kincsegyüttesek felderítésére szakosodott csapatával 2008-ban és 2011-ben dolgoztunk itt először, amikor is bronzkori leleteket ugyan nem, de egy addig ismeretlen szkíta kori temetőt sikerült felfedezünk. 2011 nyarán Czajlik Zoltánnal közösen, egy topográfiai kérdéseket vizsgáló kutatási program részeként folytattuk az erődített település területének fémkereső mű-

A nyílhegyek szóródása a megtámadott Verebce-bérci sáncszakaszon

A Verebce-bérci sáncokon talált nyílhegyek

szeres vizsgálatát. Ezen munka során bukkantunk rá a települést 2700 éve ért támadás nyomaira.

Az egykori harci cselekményre utaló leletek az őskori magaslati település déli végében, a Verebce-bérc meredek szegélyén kialakított sánc oldalában kerültek elő. A külső oldalán egy mély árokkal és egy kisebb sánccal is megerősített, összetett erődítésrendszer azért helyezhették épp ide, mert az itt húzódó, rendkívül szűk hegygerincen vezetett be a települést megközelítő jelentősebb utak egyike. A gerincet lezáró kettős sáncrendszerrel jól védhetővé vált az erődített településnek ez a stratégiailag meghatározó fontosságú bejárata.

Az egykori támadók első nyoma egy jellegzetes, bronzból öntött, s a Kr. e. 7. századra keltezhető nyílhegy volt, amelyet a sánc alatti, meredek oldalban találtunk. Nem sokkal később ettől a nyílhegytől néhány méterre további hasonló darabok is

A verebce-bérci nyílveszők helyzete a déli sánc alatt

előkerültek, ami arra ösztönzött bennünket, hogy ezt a részt szisztematikusan vizsgáljuk át. Kutatásaink eredményeképpen 251 darab nyílhegyet gyűjtöttünk össze egy jól körülhatárolható, viszonylag kis területről. A nyílhegyek nagy része – több mint 200 darab – a települést záró sánccszakasz külső oldalának egy mindössze 35–40 méteres hosszúságú szakaszán koncentrált. Ennek a résznek az átkutatása után kiterjesztettük vizsgálatainkat a környező sánccszakaszokra, valamint a külső sánc és árok térségére is, ám ezeken a területeken már csak elvétve bukkantunk további nyílhegyekre. A legtávolabbi nyílhegy a leletkoncentráció magjától 60 méterre került elő, a sánc mögötti településrészen.

A nyílhegyeken kívül az átvizsgált területen mindössze néhány keltező értékkel bíró tárgyat találtunk: a sánctest alatti lejtőn egy vas tokosbaltát, a sánctesten belül, az egykori településen pedig, egy jellegzetes középső vaskori bronzcsüngőt, két bronzfibulát, egy bronz díszűt és néhány vaseszközt.

Az ostrom lehetséges menete

A nyílhegyek koncentrációja arra utal, hogy az egykori ostrom során az íjászok az erődített település délkeleti sarkát támadták meg. Valószínűleg itt egy torony vagy bástya emelkedhetett a sánc fölé, és a nyilakat kilövő feladata ennek elfoglalása vagy a védők lekötése volt. A célponton túlrepült nyílhegyek szóródása azt jelzi, hogy az íjászok két csoportot alkotva, két irányból lőttek.

A támadók pozíciójának kiválasztása nem lehetett véletlen: ez a terület volt a települést övező védelmi rendszer legkönnyebben megközelíthető ré-

A Verebce-bérci nyílhegyek jellegzetes típusai

sze. Mindenütt másutt meredek oldalakon lehetett a falak közelébe jutni, ám itt egy enyhén lejtő, szűk nyergen keresztül lehetett elérni a bejáratot védő falakat. Optimális helyzetet teremthetett a támadók számára az is, hogy a sánccok előterében húzóódó domboldalon olyan lőállásokat foglalhattak el, ahonnan a védőkre felülről vagy legalábbis velük azonos magasságból lőhettek

Elképzeltető, hogy a szűk bevezető út mentén elhelyezkedő íjászok feladata tehát

az volt, hogy a sáncon kialakított bástyaszerű emelvény vagy lőállás védőit koncentrált tüzelésükkel kössék le, amíg egy támadó csapat a bejáratú erőd egy másik pontján megpróbál átjutni a falakon.

A kilőtt nyílhegyek jelentős része csorbult és törött volt, ami azt jelezheti, hogy nagy erővel csapódtak valamilyen szilárd felületbe. Feltételezhető, hogy a lövedékek egy vegyes technikával, fából és kőből kialakított építmény falát érték, mely a déli és a nyugati erődítésperem találkozásánál állhatott.

A sánccokat védelmezők harc módjára azok a kerek, átlagosan öklömnyi nagyságú andezit-, mészkő- és kvarckavicsdarabok utalnak, amelyek nagy számban hevernek a megtámadott sánccszakasz peremén. A sánctest belső oldalán felhalmozott kövek kisebb példányait feltehetően parittyalövedékként használták, a nagyobbak pedig hajítókövek lehettek.

A területet alkotó agyagpala-homokkő térszíntől ezek a kőzetfajták teljesen idegenek, több kilométer távolságból hordhatták ide őket. A védők által kilőtt nyílvevőknek nem találtuk nyomát, noha gondosan átvizsgáltuk azokat a sáncon kívüli területeket, ahol a támadók lőállását feltételezhetjük.

A kutatás során összegyűjtött parittyakövek a Verebce-bérci sánccokon

A dédestapolcsányi erődített településen feltárások híján egyelőre nem tudjuk, hogy a bejáratú rész rohamát siker koronázta-e, és a támadók vajon el tudták-e foglalni az egész települést.

Egy másik ostrom tanulságai

A Verebce-bérci erődített település ellen lezajlott támadással nagyjából egy időben hasonló támadás ért egy tőle 230 kilométerre nyugatra található erődített települési központot, Szomolány/Smolenice-Molpirt is.

A Nyugat-Szlovákiában feltárt, 12 hektár nagyságú erődítményt belső sánccok osztják három részre: egy akropolisz-szerűen elkülönülő, bástyákkal és összetett kapuerődítménnyel védett felső várra és két, nagyobb alapterületű külső településre. A felső vár átátása során több száz – a dédestapolcsányiakhoz hasonló – bronzból öntött nyílhegyet találtak a régészek.

A lelőhelyen feltárt 373 nyílhegyet 2006-ban feldolgozó Anja Hellmuth figyelt fel arra, hogy a sánccok mentén szóródó nyílhegyek az egykori ostrom történetét is jól kirajzolják: nagy részük a két kapu környékére és az akropolisz délnyugati, valószínűleg bástyával megerősített sarkára koncentráldik. A támadók – hasonlóan az ekkoriban az asszírok által is gyakran alkalmazott ostrommódszerhez – a kapukat és a bástyákat támadták, majd a nyílzápor után rohamot intézhettek a vár falai ellen.

A leégett erődítések arra utalnak, hogy az ostromlók a nyílzáporral párhuzamosan megpróbálták a faszerkezetű erődítési elemeket is felgyújtani. Az ezt követő eseményekre

Válogatás a Verebce-bérci sérült nyílhegyekből

A parittyá az újkőkortól ismert, az egész világon elterjedt harci és vadászati célra egyaránt használható távolsági fegyver. Célzott lövést 50–60 méterig lehet vele leadni, de 150 méter távolságra is elrepülhet a lövedéke. A neolitikumtól kezdve ismerjük előfordulásait, elsősorban agyag-, kő- és ömlőlövedékei alapján, de számos képi ábrázolása is fennmaradt, pl. a mükénéi időszakból és asszír domborműveken. „...minden nyílnál hatásosabbak a parittyából kilőtt gömbölyű kövek a sisakkal és pikkelypáncéllal védett harcosok ellen, akiknek tagjait nem érintik, mégis halálos sebet mérnek, és az ellenség elpusztul a kő ütésétől anélkül, hogy vérét kívánnák...”
Publius Flavius Vegetius Renatus

A korábbi passzív, inkább ostromzárakkal operáló hadviseléshez képest az asszír hadsereg a Kr. e. 8–7. századtól gyors, célratörő ostromokkal ért el sikereket hadjáratai során. Professzionális műszaki csapataik ostromrampákat építettek és aknákkal gyöngítették a falakat, ostromtornyokat és faltörő kosokat használtak. Hatékonyan alkalmazták a parittyásokat és az íjászokat, akik fedezték a műszaki alakulatokat és a létrákkal rohamozó gyalogságot. A Kr. e. 8. században asszír szövetségben harcoló szkíta csoportok átvehették a fejlett ostrommódszerek egyes elemeit.

a vár belsejében álló, nagy méretű, kőalapozású, gerendaszerkezetű épületek romjai között megfigyelhető nyílhegy-koncentráció utal: eszerint a vár védői a betörő ostromlók előtt az akropolisz közepén álló épületbe húzódtak vissza és itt alakították ki az ellenállás utolsó gócpontját. Az ostrom végkimeneteléről és a várvédők sorsáról a leégett központi épületekben és a kapuerődítmények tűzpusztította romjai között előkerült emberi csontvázmaradványok tudósítanak.

Nyomozás a támadók után

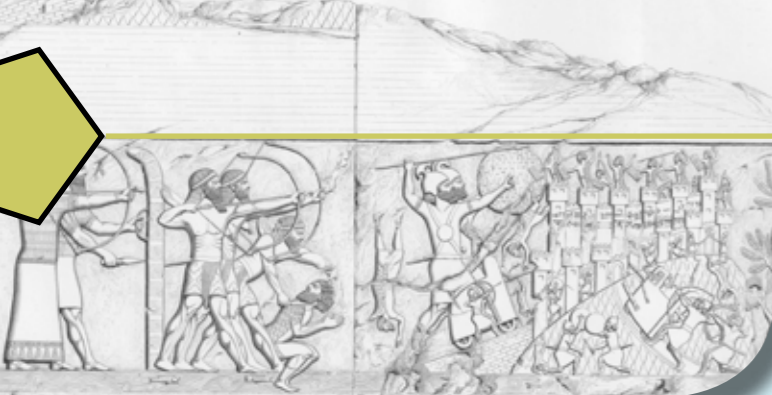
A két erődítmény ostromlói a nyílhegyeik alapján tudjuk azonosítani. Mivel hasonló nyílhegyek nem ismertek a két lelőhely tágabb környezetében feltárt településekről és a helyi lakosság temetkezéseiből, így az biztosan kizárható, hogy használói a környező térségekben élő közösségek harcosai voltak.

A dédestapolcsányi és a szomolányi erődített településekre kilőtt nyílhegyek a Fekete-tenger északi előterének füves síkságain és erdős steppéin elterjedt korai szkíta nyílhegyek jellegzetes típusjegyeit hordozzák. Ez a speciális, kis méretű, bronzból öntött nyílhegyforma a Kr. e. 9–8. század fordulóján után tűnik fel az eurázsiai steppén élő lovas nomád közösségek fegyverzetében, valószínűleg az ugyanekkor tömegesen elterjedő összetett reflexíjakhoz kapcsolódóan.

A szomolányi erődben talált nyílhegyeket elemző Anja Hellmuth szerint ezeket a típusokat főként Erdélyben, a Maros folyó felső folyásának vidékén és a Kárpátoktól keletre eső erdős steppén, a Dnyeszter folyó középső

Asszír várostrom a Kr. e. 8. században. II. Sarrukín csapatai Mannai királyság, Pazasi nevű városát ostromolják

Dédestapolcsány-Verebce-bérc és Szomolány/Smolence-Molpír helyzete

62

szakasza mentén megtelepedett harcos közösségek használták a Kr. e. 7. század második felében. A dédestapolcsányi nyílhegyek részletes típuselemzése még nem történt meg, de az első vizsgálatok azt mutatják, hogy azok a szomolányi nyílhegykészlettel mutatnak típusbeli és időbeli kapcsolatot.

Keleti harcosok hadjárata a Kárpát-medencében?

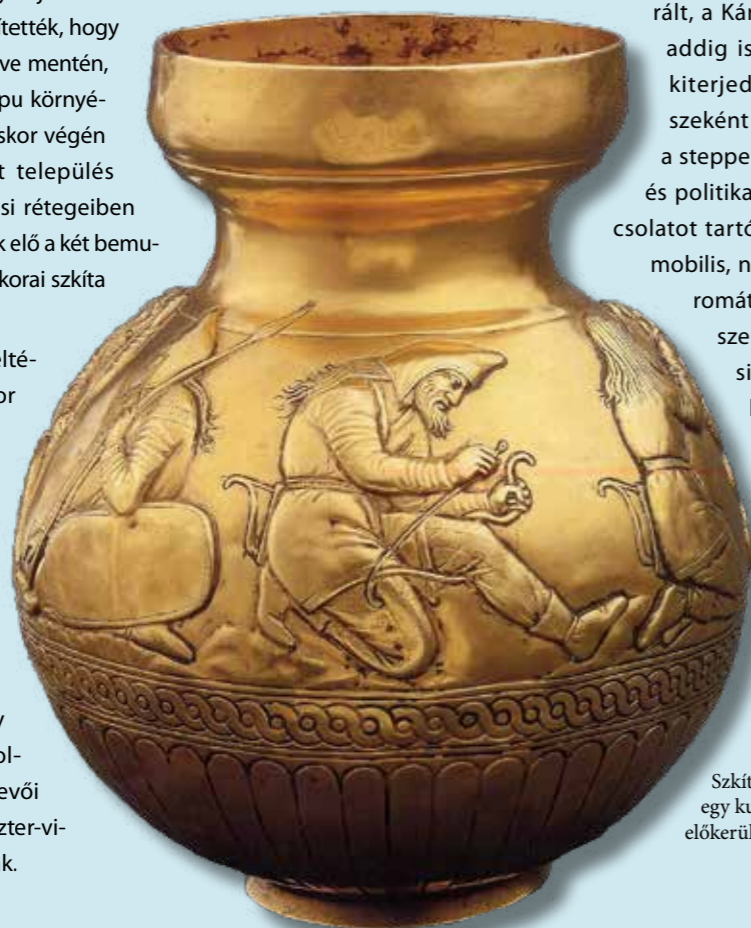
A dédestapolcsányi és a vele egykorú szomolányi lelőhelyen dokumentált támadások nem egyszeri, elszigetelt katonai vállalkozások lehettek, hanem egy nagyobb hadjárat vagy hadjáratsorozat állomásai. Ezt az elképzelést erősítik meg Anja Hellmuth kutatásai is, amelyek kiderítették, hogy a Kárpátok nyugati, külső íve mentén, az úgynevezett Morva-kapu környékén több olyan, a kora vaskor végén megsemmisült erődített település ismert, amelyek pusztulási rétegeiben nagyobb számban kerültek elő a két bemutatott lelőhelyről is ismert korai szkíta típusú nyílhegyek.

Mindezek alapján feltételezzük, hogy valamikor a Kr. e. 7. század második felében egy jól szervezett támadás érte a Kárpát-medence északi és nyugati térségének nagy települési központjait. A támadások egy olyan nagyobb katonai vállalkozáshoz, vagy vállalkozásokhoz kapcsolhatók, amelynek résztvevői erdélyi és középső-Dnyeszter-vidéki térségből toborzódtak.

A steppe szkíta korából a legtöbb nyílhegyet sírokba helyezett tegezektől ismerjük, de számos darab emberi csontokba ágyazva is fennmaradt belőlük. Általában 4–5 darab vessző került a halott harcosok mellé, de az elit temetkezéseiben vannak 30–40, nádszálból vagy fából faragott nyílvevőt tartalmazó készletek is. A dél-szibériai szkíta kurgánokból ismertek egyedi mintákkal kifestett szárú nyílvevők is. A szkíták kis méretű, gyakran tuskéval ellátott nyílhegyei, félelmetes fegyverek voltak. Az ilyen nyílhegyeket nagyon nehéz volt az emberi testből kiszedni – a görög katonáorvosok külön eszközt alkalmaztak az eltávolításukra. Antik források megemlékeznek kígyóméregből és emberi vérből készült méreggel bekent nyílhegyeiről is.

A korai görög és asszír források és régészeti emlékek utalásából tudjuk, hogy a Pontusz-vidéki steppe lovasnomád közösségei a Kr. e. 8. század második felétől számos hadjáratot indítottak a kis-ázsiai régió gazdag városai és államalakulatai ellen. A Kr. e. 7. század utolsó évtizedei után azonban úgy tűnik, a steppei harcos közösségek figyelme egyre inkább nyugat felé irányult, aminek egyik látványos bizonyítéka a Kárpátok északi íve mentén lévő településeket érő támadássorozat.

Az eddig leírtak arra utalnak, a dédestapolcsányi ostrom és a vele kapcsolatba hozható, Kr. e. 7. század végi pusztulási horizont egy koncentrált, a Kárpát-medencében minden addig ismert háborús helyzetnél kiterjedtebb támadássorozat részeként értelmezhető. A támadók a steppei területek szkíta törzseivel és politikai alakulataival szoros kapcsolatot tartó, rendkívül jól szervezett, mobilis, nagyobb erődítmények ostromát is felvállalni képes katonai szervezetek lehettek, amelyek sikerei akár, az 1900 évvel későbbi mongol támadáshoz is hasonlíthatók.

Szkíta íjász ábrázolása egy kul-obai kurgánban előkerült aranyedényen

VAGYONUKAT MAGUKKAL VITTEK A SÍRBA

Cserépedényben elrejtett, friesachi denárokat és veretlen ezüstöt tartalmazó jászdzsai éremlelet (Damjanich János Múzeum, Szolnok)

TÓTH CSABA

A tatárjárás pusztításának mértékét legplasztikusabban a korszakból származó kincseletek száma jelzi. Magyarország ezeréves történetében nem ismert hasonló időszak, amikor ennyire rövid időn belül, gyakorlatilag egy esztendő leforgása alatt ekkora mennyiségű éremlelet elrejtésére került volna sor. A leletek együttese nem csupán országos méretű kataklizmát jelez, de egyben hű lenyomatát nyújtja a IV. Béla kori pénzhasználat és pénzforgalom első éveinek.

Több mint két évszázaddal ezelőtt, a hazai numizmatikai kutatások hajnalán az egyes pénzérmék korát a köriratuk és az éremképük alapján kísérelte meg behatárolni a kutatás. Az éremleletek összegyűjtése, összetételük elemzése, az ország különböző tájegységein előkerült éremleletek összehasonlítása csupán az utóbbi fél évszázadban vett nagyobb lendületet. Bár a leletek elemzésének módszerei azóta jócskán finomodtak, a legfontosabb és legizgalmasabb kérdések továbbra is ugyanazok maradtak: mikor, ki és milyen okból rejtette el őket. Mi lehetett az oka, hogy tulajdonosa később nem tért vissza érte, így az évszázadokon át a földben maradt, míg a szerencsés véletlen folytán újra napvilágra nem került. Ennek oka lehetett akár személyes tragédia, aminek kiderítése,

főleg 700–800 év távlatából nyilván kívül esik a kutathatóság határán, de szerencsés esetben az elrejtést az írott forrásokból ismert konkrét eseményhez lehet kötni. Amikor azonban az ország szinte minden pontján többé-kevésbé azonos összetételű leleteket fordít ki az ásó, amelyek száma jelenleg már meghaladja a százat, a feltehetőleg egy időben elrejtett kincseket már nem lehet lokális jelentőségű csetepatékhoz kötni. Az ország teljes területén megfogható kincs-horizontot alkotó éremleleteket a bennük lévő külföldi pénzek alapján az 1230-as évek második felére, végére lehet keltezni, s ebből az időszakból olyan jelentőségű eseményt, amely az egész Magyar Királyság történetére rányomta a bélyegét, csupán egyet ismerünk: ez volt az 1241–1242. évi tatárjárás.

63

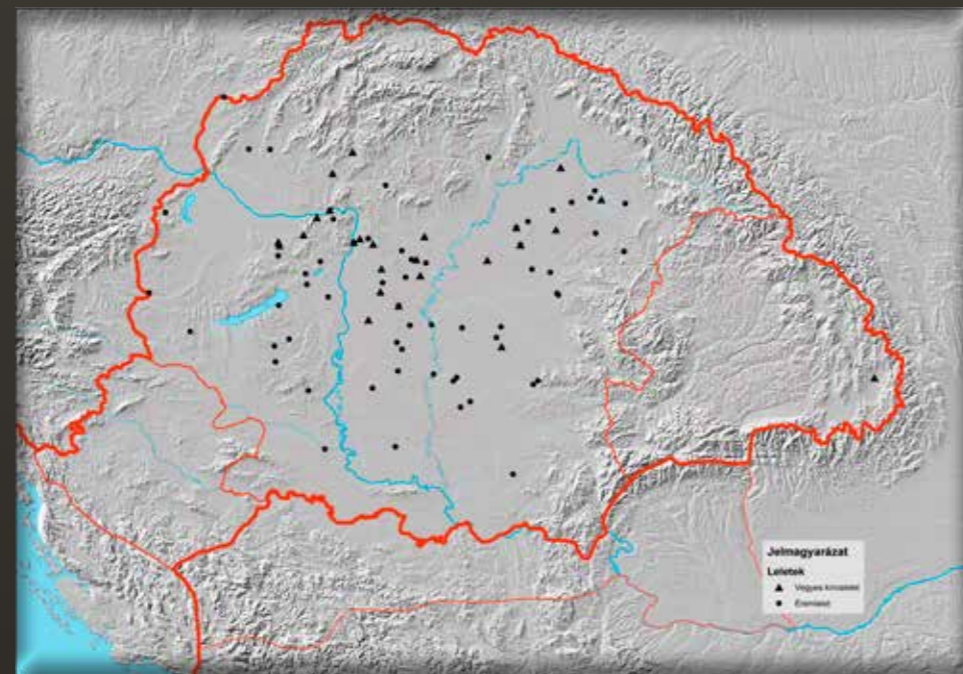

A ladánybenei éremlelet (Katona József Múzeum, Kecskemét)

Egy tipikus tatárjárás kori éremleletet alapvetően két veret csoport alkot, amelyek egymáshoz viszonyított számaránya különbözhet, sőt léteznek csupán az egyik csoporthoz tartozó pénzekből álló kincsek is. A külföldi fizetőeszközöket a 12–13. századi, úgynevezett friesachi denár néven ismert pénzek felettébb heterogén tömege alkotja, ezeken kívül elvétve fordulhat elő néhány bécsi, kölni vagy angol denár. A friesachi denárok eredetileg a salzburgi érsekek által a karintiai Friesach városában a 12. század első felétől vert kiváló minőségű ezüstpénzek voltak. Később ez az elnevezés az eredeti friesachiak mintájára más világi és egyházi – karintiai és stájer hercegek, andesch-merani grófok, gurki és bambergi püspökök, aquileiai pátriárkák stb. – pénzverő hatóságok által a 12–13. század folyamán a Karintia és Krajna területén fekvő pénzverdékben kibocsátott denárok gyűjtőfogalmává vált. A friesachi veretek III. Béla ural-

kodása idején jelentek meg a magyarországi pénzforgalomban, valódi jelentőségre azonban II. András uralkodása idején tettek szert. A friesachi denárok időrendjét az osztrák kutatás megnyugtatóan tisztázta, így az egyes veretek kibocsátásának időpontját 5–10 éves, egyes esetekben ennél rövidebb időtartamra sikerült meghatározni. A tatárjárás kori veretekben főként a friesachi, kisebb mértékben a bécsi denárok jelentik a záróvereteket.

A leletekben a magyar pénzek közül zárólag a brakteáták, azaz egyoldalas lemezpénzek képviselik magukat, illetve egy,

Térkép a tatárjárás kori leletekről

az előlapján címerpajzsban kettős keresztet ábrázoló ezüstpénz, amelyet a – brakteáták egy részén is olvasható – BELA REX körirat III. vagy IV. Béla királyunkhoz köt. Mind a brakteáták, mind a címeres denár időrendje régóta vitatott kérdés a numizmatikai szakirodalomban, de éppen ezek a leletadatok utalnak arra, hogy kibocsátásuk valószínűleg IV. Béla uralkodásának első éveiben történhetett meg. Kevésbé életszerű lenne ugyanis, hogy egy lelet az elrejtés időpontjánál 50–60 évvel korábban kibocsátott pénzeket tartalmazzon, míg teljesen hiányoznak belőle az azt közvetlenül megelőző időszak, II. András három évtizedes uralkodása alatt vert pénzek. A leletek a pénzek mellett nem ritkán tartalmaznak veretlen ezüstöntvényeket, illetve különféle ékszereket is.

A leletek nagysága, korabeli értéke eltérő, sőt igen széles határok között mozog, darabszámuk a néhány tucattól a több százon át akár a 7–8000 darabig terjed. Az egyes leletek elrejtőinek társadalmi körét a korabeli árakra vonatkozó csekély írott forrásanyag alapján kísérletet tehetünk meghatározni. Egy páncélt a 13. század elején (1220) és a végén (1291) egyaránt tíz márká értékűnek mondanak, az ökor ára fél márká (1239), egy marha ára fél (1273, 1294) és egy márká (1292) között szóródik, lóárakat egy-két márkától 10–15 márká értékig ismerünk. Kérdéses azonban, hogy milyen már-

A marhalábszárcsontban elrejtett pécsi éremlelet (Janus Pannonius Múzeum, Pécs)

1181 darab magyar brakteátát és friesachi denárt tartalmazó, hasonló korú kincsre. A két helyszíntől szinte látótávolságra került feltárássra 2010-ben az az Árpád-kori ház, amelyben összegegett emberi csontvázak maradványai mellett ékszereket, használati tárgyakat és pénzeket találtak [Wilhelm Gábor erről szóló cikkét lást e lapszámomban! – a szerk.]. A 72 pénzérme – brakteáták és kettős kereszt címerrel ellátott denárok – mindegyike azon IV. Béla kori pénztípusok közé tartozik, amelyek a klasszikus tatárjárás kori éremleletekben is előfordulnak. Az előkerülési körülmények arra utalnak, hogy jelen esetben nem egy tudatosan összeállított és elrejtett éremlelettel állunk szemben, hanem olyan fizetőeszközökkel, amelyeket tulajdonosa éppen magánál tartott a tatárok támadásakor bekövetkezett halála pillanatába. A szanki példa azon túl, hogy remek adalékot nyújt a tatárjárás kori éremkincsekhez, segít felszámolni azt a mindmáig élő toposzt, miszerint a kincseleletekben lévő pénzek nem a mindennapi pénzforgalom jellegzetességeit tükrözik. Immár egyértelművé vált, hogy a kincsként elrejtett leletek, valamint a tulajdonosnál lévő „készpénz” ugyanazon összetétellel bír, vagyis nem különbözik egymástól a teaurált leletek és a mindennapokban használt fizetőeszközök köre.

IV. Béla kori brakteáták

kasúlyal számolhatunk. Bár a 245,5 g súlyú budai márkát először 1271-ben említí írott forrás, a műszeres lelőhelyfelderítés során Orosházán és Bugacon előkerült, száznál is több, a 12–13. század fordulójára keltezhető ólom mérleg súly arra utal, hogy a hozzávetőleg negyed kg tömegű, később budainak nevezett súlyegység már a tatárjárást megelőzően is általánosan használatban volt. Ennek fényében kísérletet tehetünk egy-egy lelet korabeli vásárlóértékének hozzávetőleges megállapítására. A legnagyobbak közé tartozó, mintegy hét és fél kg ezüstöt (~30 budai márká) tartalmazó abapusztai friesachi denárlelet értéke tehát három páncél vagy 2-3 harci ló lehetett, míg a kisebb, de még mindig jelentős értékű leletnek mondható tyukodi a maga 4-5 márkányi összsúlyával akár egy tucat szarvasmarha megvásárlását tette volna lehetővé. A leletek zöme azonban ennél kisebb, súlyban egy márká alatti, így feltételezhető, hogy azok eredeti tulajdonosai a falvakban élő népesség, annak is vagyonosabb rétegéhez tartozó tagjai lehetnek. Ezt támasztja alá az a megfigyelés is, hogy a leletek nagy része kimutathatóan Árpád-kori településeken vagy azok közelében került elő.

A jelenleg ismert, száznál is több tatárjárás kori éremlelet zöme véletlenül került elő, jellemzően különféle földmunkák során, így csak nagy jóindulattal nevezhetjük őket zárt kincsleletnek, egy részük minden bizonnyal elkallódott. A nagy felületű régészeti feltárásoknak és a műszeres lelőhelyfelderítésnek köszönhetően az utóbbi évtizedben több olyan megfigyelést sikerült tenni, amelyek nem csupán újabb adatokkal gazdagították a tatárjárás kori pénzforgalomról vallott ismereteinket, hanem immár a korábban ismert kincsleletekkel egykorú települési szórványleleteket is sikerült dokumentálni. A Bács-Kiskun megyei Szank neve jól ismert a numizmatikai kutatásban, hiszen a településről már 1965-ben előkerült egy 113 darabos friesachi éremlelet, majd ettől függetlenül 1971-ben letek rá egy másik, legalább

Veretlen ezüst a tatárjárás idején elrejtett tyukodi kincsből (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

„Akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették”

66

Sz. Wilhelm Gábor

2009 decemberének első hetében az úgynevezett horvát tranzit gázvezeték építésének kivitelezése közben sajnálatos eset történt. A megfigyelést végző Sultis László a napi terepi munkáját lezárva délután egyeztetett a kivitelezővel, hogy csak folyamatos jelenléte mellett végezhetik a vezeték nyomvonalának humuszolását. Ennek ellenére estébe nyúlóan tovább dolgozva egy kisebb szakaszon elvégezték a föld eltávolítását. Másnap a területet végignézve régészeti jelenséget észlelt, majd leállította a munkálatokat. A szelvényfalban emberi csontokat figyelt meg, mellettük néhány kerámiatöredéket gyűjtött össze. Ezek alapján egy kis Árpád-kori temetőrészletet feltételezett a helyszínen.

Épületrészlet a rendszertelenül fekvő embercsontokkal.

©Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

„Akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették”

A tél beállta miatt pár hónapig szünetelt a munka, majd 2010 márciusának első napján megkezdődött megelőző feltárásunk a területen. A kiérkezésünk után szomorúan konstatáltuk, hogy a fagy az amúgy is sérült felületet még tovább erodálta. A munkálatok első szakasza a nyitott nyomvonal letisztításával zajlott. Ezek nyomán 12 objektum folytja bontakozott ki, melyből 11 a szelvényben került elő, míg egyet a rongálás miatt már csak a szelvényfalban lehetett megfigyelni. Leletanyagot viszont csak ez a rongált objektum tartalmazott a lelőhely nyomvonalba eső részén, ami már az első szemrevételezés nyomán egyértelművé vált.

Az objektum falának tisztítása után egy félig földbe mélyített épület hamus, kormos betöltése rajzolódott ki, melyben rendszertelen helyzetben nagy mennyiségű emberi csont és néhány kerámiatöredék volt látható. Már az épület falának tisztítása során két ezüstpénz is előkerült, ezért a második naptól Bacskai István fémkeresős kutató folyamatosan vizsgálta a lelőhelyet.

A töredékes antropológiai anyagból pontos adatokat nehéz kihámozni, de nagyjából 34 egyén, döntően nők és gyermekek maradványai kerültek elő. Izgalmas kérdéseket vet fel, hogy a csontok égése még a lágy szövetek elkorhadása előtt ment-e végbe, vagyis az épület leégésekor hunytak-e el az egyének. Sajnos erre e kérdésre megnyugtató választ az alapos vizsgálatok sem adtak.

Az épületből és a benne lelt kis erszényből számos értékes lelet látott napvilágot: többek között aranygyűrűk és fülbevaló, ezüst ékszerek, 72 darab ezüstpénz, különféle eszközök és viseleti tárgyak, sarkantyú, késtokmervítő és egy közel 50 centis páncéltörő kopja.

Az itt előkerült leletanyag párhuzamai a 12–14. század közé keltezhetőek. A legpontosabb fogódzót az előkerült pénzek adják, melyek IV. Béla (1235–1270) uralkodásának első évtizedére datálható veretek. Az ékszerek és a viseleti tárgyak is jellegzetes elemei a 13. század közepére datált kincsleteknek. Az objektumban feltárt jelenség kétségkívül egy erőszakos cselekménynek a nyomát mutatja, melyet a nagyszámú értékes lelet mellett a 34 emberi maradvány is tanúsít. Ez az esemény pedig kétség kívül az 1241–1242-es években tatárjárás néven ismert mongol invázió volt.

Az ékszerek egy része sérülten látott napvilágot. A karikák közül három is csak fél párként maradt, és a fülbevaló párja sem lett meg. A pénzek teljesen feldúlva heverték, nem egy csomóban, ami alapján valószínűsíthető, hogy az épületet valakik a feltárásunk előtt módszeresen átforgatták. A fentiek alapján az is elmondható, hogy az épületből előkerült gazdag leletanyag csak szerény töredéke lehetett az eredetileg itt lévő értékeknek.

Végül összesen 75 db lelet (veretek, gyöngyök, kristályok, ezüstlemez, bronz-töredékek) került elő a padlón fekvő kis erszényből. A 38 db préselt arany- és elektronveret [az elektron az arany és az ezüstnek az ötvözet – a szerk.] álló helyzetben, egymás mögött helyezkedett el az erszény legalján. A vereteken látható apró furatok és az erszényben megfigyelt elhelyezkedésük alapján fel voltak varrva, valószínűleg egy-egy gyöngyökkel díszített szalagot, talán fejéket jeleznek. Mérete alapján nem valószínű, hogy fátyol lehetett, inkább egy pártának vagy egy veretes szalagnak határozhatjuk meg.

Láncos-csüngős arany fülbevaló

A korszak kincsleteiben viszonylag gyakori ékszertípus a gyűrű, de ezek többsége a vésett fejű típushoz tartozik. A köves fejű gyűrűk a ritkábban előforduló tárgyak közé tartoznak. Főként elektronból és aranyozott bronzból készült példányok jellemzőek a tatárjárás kori kincshorizontra. A szanki gyűrűk formailag két különböző típushoz sorolhatóak, ami rokon bennük, az a kék üvegberakás, mellyel valószínűleg a hasonló színű zafírt próbálták meg imitálni. A köbetétes gyűrűknél általánosan alkalmazott volt a nemesfémek értékéhez viszonyítva olcsóbb üveg használata, ami arra is utalhat, hogy az Árpád-kori Magyar Királyságban jóval egyszerűbb lehetett az arany beszerzése, mint a külföldi, kereskedelmi úton érkező drágakövek.

©Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

IV. Béla denárja és brakteátája

67

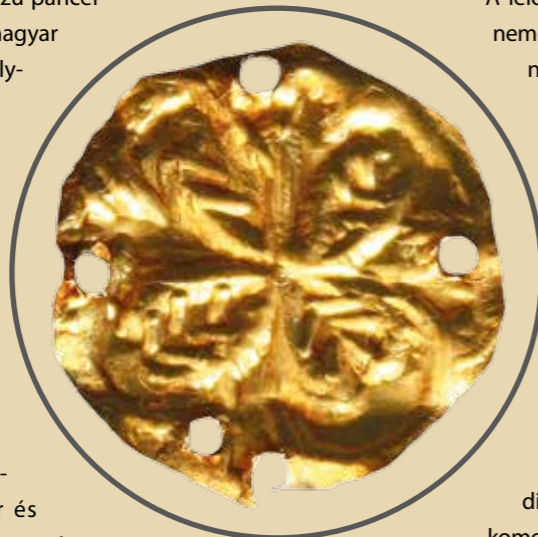

Az épület földjén fekvő kis erszényke bontás után

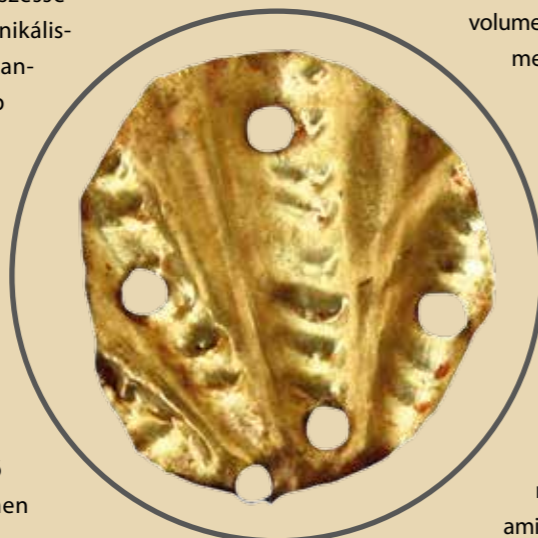
Préselt arany pártadisz

Az itt előkerült közel 50 cm hosszú páncél-törő kopja nem tipikus a korabeli magyar fegyverzetben. A szálfegyverek osztályozásánál az angolnyárs típushoz sorolható. A kelet-európai és a steppei anyagban már a 11–12. századtól kezdve előfordulnak azonban hasonló típusok. A fegyvert nem a helyi közösség, azaz egy magyar harcos tulajdonának tartom, hanem minden bizonnyal egy keletről jött kun vagy mongol lovas katonához köthető.

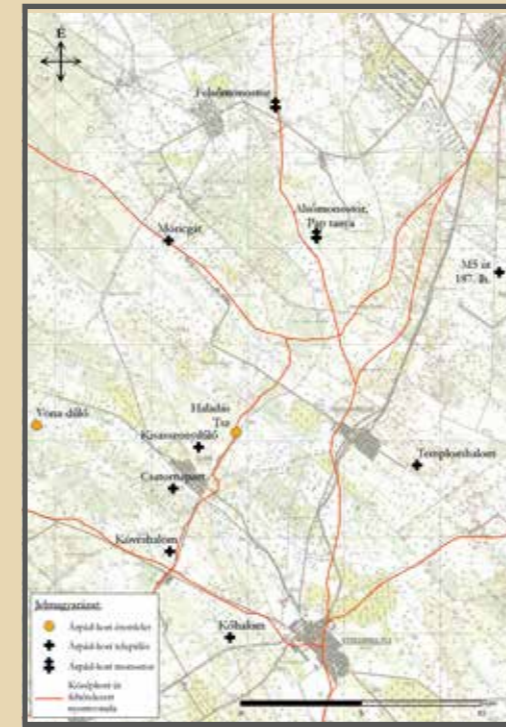
A korszak településeinek igazi ritkaság a láncos-csüngős fejékszer és az aranygyűrű előfordulása, de összességében az aranytárgyak jelenléte is unikálisnak mondható. Bizonyos, hogy a Szankon legyilkolt személyek közül több is a társadalmi ranglétra felső lépcsőin állhatott. Az aranygyűrűk viselőjének korabeli rangját mutatja, hogy a kék köves zafirgyűrűk a 13–14. századi egyházi és világi előkelők kedvelt ékszerei voltak.

Ezek után kérdéses, hogy egy helyi előkelővel számolhatunk-e, vagy pedig egy menekülő csoportot ért pont ezen a helyszínen a pusztító támadás.

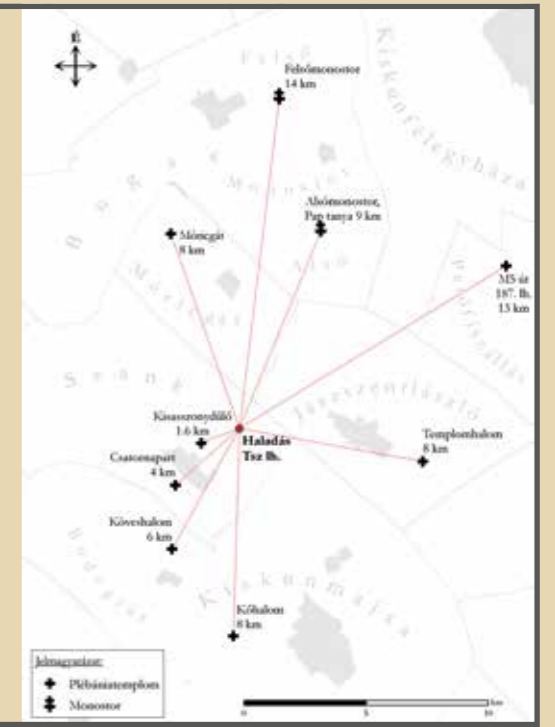
Préselt elektron pártadisz

A lelőhely közvetlen környezetéből előkelő nemesi családra utaló udvarház ez idáig nem ismert. Közel 10 km-es körön belül légvonalban azonban két nemzeti monostor is ismert. Az egyik a mai Alsómonostor területén feltételezett korabeli Pálmonostora, míg a másik a Bugac-Felsőmonostor területéről ismert Pétermonostora. Pálmonostora a tatárjárás korában semmisült meg, és a közelmúltban folytatott kutatások során Pétermonostor területén is előkerültek a pusztulás nyomai. Az eddigi feltárások Felsőmonostor területén komoly gazdagságot jeleznek, ahol egy ilyen volumenű ékszeregyüttes jelenléte nem lenne meglepő. Pétermonostorát a Becsegergely-nem alapította, akik a 13. századi Magyarország jelentős birtokosai voltak. Erősen feltételes módon, de elképzelhető, hogy az 1241-es év tavaszán északról érkező pusztító támadás jelére a nemzeti monostort birtokló családtagok menekülőre fogták a dolgot, és végül itt érte őket utol a gyilkos fegyver. Valószínű, hogy a nemzetség férfi tagjai és a fegyveresek jó része az uralkodó oldalán hadba vonult, ami részben magyarázatot adna az elhunytak kor- és nemi összetételére.

A lelőhely környékének fontosabb Árpád-kori lelőhelyei és az úthálózat

Ismert Árpád-kori templomos helyek és monastorok a régióban

Felvetődhet az is, hogy a mérleg, a pénzek és az ékszerek az erszénnyel együtt esetleg egy vándor ötvös tulajdonát képezték volna. Gyakorlatilag az éves pénzváltás szokása is erre az időszakra esett. Ez ellen szól, hogy a nagyszámú fémlelet közül egy sem köthető semmilyen ötvös szerszámmal sem. Egyértelmű, hogy az épület kirablása során a nemesfémeket keresték a fosztogatók, így a vas és bronz szerszámok közül legalább egynek illetve volna maradni az épületben.

Komoly kérdéseket vet fel, hogy miért ilyen rendezetlen helyzetben feküdtek az emberi vázrészek az épületben. A kérdésre a legegyszerűbb megoldás az lenne, hogy ezeket a maradványokat egy környékbeli temető felszámolásakor egyszerűen bedobálták az épületbe, tulajdonképpen egy osszáriumot létrehozva. Ennek azonban ellentmond az, hogy egyes vázrészek egyben maradtak, illetve a csontok égése sem ezt a verziót támasztja alá. De a legfőbb érv ez ellen a leletek nagy száma a csontok mellett. Előfordulhatott, hogy egy korábban elrejtett kincsleletet bolygattak meg, de ennek ellentmondani látszik, hogy rendszertelenül találtak meg az ékszereket és a tárgyakat is a csontok között, tehát úgy tűnik, hogy egy időben lettek átforgatva.

Üvegberakásos aranygyűrű

Valószínűbbnek látszik tehát az a verzió, hogy az épületbe a közelgő veszedelem jeleit látva behúzódtak azok, akiket végül itt ért a csapás. A pusztítás végül nem kerülte el őket sem, a véngőz sereg elérte ezt a települést is, és felgyújtotta az épületet. Minden bizonnyal a bent lévő védekezni próbáltak, ennek nyomát sejtethetjük az előkerült keleti típusú szálfegyverben, mely letört köpűjét talán utolsó áldozatának köszönheti. Elképzelhető, hogy egyes szétört, vágott csontok is ennek a küzdelemnek a nyomait viselik.

Fontos kérdéseket vet föl az is, hogy amennyiben a pusztítást okozó katonaság leölte a település lakosait, miért nem történt alaposabb fosztogatás. Ha a kérdésre nem is tudok megnyugtató választ adni, egy fontos adalékot találunk a *Mongolok titkos történetében* [a Mongol Birodalom létrejöttének részleteit feldolgozó, kínai közvetítéssel fennmaradt munka, a korabeli mongol viszonyok egyik legfontosabb belső keletkezései forrása – a szerk.] a problémához: „Ha legyőzzük az ellenséget nem állunk meg a zsákmánynál. Ha a győzelem végleges, úgyis miénk a zsákmány, és majd megosztjuk rajta.” A mongol hagyományok a világ akkori legfegyelmesebb, leghatékonyabb hadseregét hozták létre. Valószínűleg a mongolok egyik legfőbb célja a magyarországi hadmozdulatoknál az lehetett, hogy a sűrű alföldi település-

hálózatot minél hamarabb felszámolják, a lehető legnagyobb pusztítást okozva. Egyik fő taktikai elemük a gyorsaság volt, tehát nem bajlódtek a leöltek módszeres kifosztásával, hanem a felégetett falvakat maguk mögött hagyva vágóban zúdultak a szomszédos települések felé. A tárgyalt településen a pusztítást végző csapatok fosztogatását a leégett épület is nehezítette, valószínűleg nem várták ki, hogy a tűz leohadjon, s hamarabb továbbálltak. Ennek köszönhetően maradhatott az épületben leöltek mellett a nagyobb számú nemesfém ékszer. E mennyiségének felmérésére csak tájékoztató jellegű adatot nyújt a feltárás során előkerült ékszerek és pénzek száma, mivel úgy tűnik, hogy az épületet a mongol veszély elmúltával módszeresen átkutathatták.

A szemtanú Rogerius, váradikanonok egészen aprólékosan mutatja

be a leégett településeken található maradványokat: „A tűz azokat a testeket kapta meg, amelyek egyházakban és falvakban elégték. Néha el is oltották a tüzet az ilyenféle égetésből származó zsiradékok. Ezek nem enyészthettek el rövid idő alatt. Mert taláni lehetett sok helyen még igen hosszú ideig megfeketedett, de el nem enyészett bőrrel bevont csontvázakat, mert az ilyenek az állatoknak nem szolgálnak kedvelt étékül, csak akkor, ha másféleképpen mentek tönkre.” Ez a leírás teljesen élethűen vetíti elénk, hogy milyen kép fogadhatta a pusztítás után az idevetődőket. A környék hosszabb időn át pusztaként árválkodott, a régészeti eredmények ismeretében pedig csatlakozónak ahhoz az állásponthoz, miszerint a tatárjárás eseményei itt okozhatták az egyik legnagyobb kárt a népességben. Ezek

a területeken szinte biztos, hogy akár 80–90%-os népecsökkenéssel is számolhatunk. Ennek ellensúlyozására, és egy újabb mongol inváziótól tartva 1246 táján IV. Béla visszahívta a kunokat, akiknek Csértán nemzetsége települt meg Halas központtal a térségben.

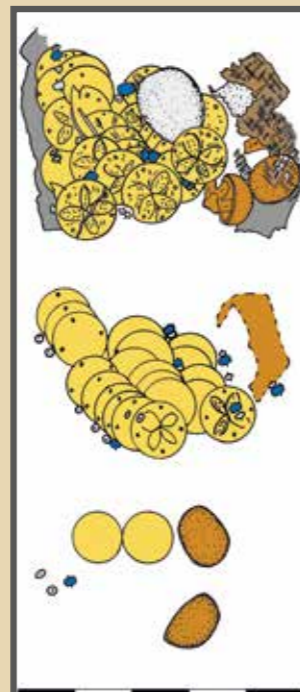
Az, hogy végül mikor is lett felforgatva az épület, úgy vélem örök rejtély marad. Lehetséges, hogy a mongol hadak elvonulása után a túlélő magyarság maradvékai tértek vissza anyagi javakat gyűjteni a pusztulás helyszíneire. Másrésztől elképzelhető, hogy az 1246 táján frissen betelepülő kunok ezeket a romokat – melyek még állhattak – módszeresen átkutatták, és ekkor lett teljesen átforgatva az épületben található emberi maradványok nagy része. A romok és a korhadt részek miatt ugyanakkor nem sikerült alapos munkát végezniük, de biztosan jelentős számú értéket vihettek el. A megmaradt részeket a nyomvonal kiásása tovább rongálta, így szűkítve a lehetőségeinket, hogy e 13. századi tragikus eseménysorozatnak a szálait kibogozzuk. Maga a lelőhely még ilyen hiányos és roncsolt állapotában is az egyik legjelentősebb és leggazdagabb tatárjárás kori leletgyűttest adta nekünk a Duna–Tisza közéről. Igazi értékét a gazdagságán kívül az adja, hogy az eddig ismert közvetett és közvetlen bizonyítékok egy helyen, egy csoportban kerültek elő, számos eddigi bizonytalan kérdésre választ adva.

Üvegberakásos aranygyűrű

Ezüst köpűs karika

Az erszényből előkerült pártadiszkek rétegei

◊ ◊ ◊

Barbár kincsek a „Szent Hegy” árnyékában

Kiss P. Attila

Szent Márton és Pannónia Kereszténység a Római Birodalom határán

Szent Márton és a koldus (Simone Martini festménye 1320-ból)

Az európai néphagyomány szerves részét képezi a november 11-én ünnepelt Márton-nap, mely az őszi betakarításokkal és mezőgazdasági munkák éves rendjének hagyományos zárásával kapcsolódott össze. A magyar népszokások ezen a napon írják elő a liba fogyasztását és az újbórl kóstolását is. A természet lassú múlásának ünnepe a középkor egyik legkedveltebb katonaszentjének, a savariai születésű Szent Mártonnak a tiszteletével fonódott egybe a keresztény kalendáriumban. De ki volt Márton, akinek egyik leghíresebb tette, köpenyének kettévágása és annak a koldusnak történő adományozása az egész középkor egyik legkedveltebb képzőművészeti témája volt?

Keszthely és a Balaton nyugati csücskének régiójában található avar korra keltezett emlékművet a kutatás a 20. század eleje óta egy külön egységként kezeli. Egyes kutatók a helyben továbbélő keresztény római lakosság, míg mások az avar korban behurcolt bizánci foglyok régészeti anyagának vélték a kultúra emlékeit. Ma általánosabban elfogadott nézet szerint a lelőhelyeknek csak egy kis részén mutatható ki a tényleges római kontinuitás, ellenben a kora avar korban gazdag nyugati (Itália, Meroving területek) és balkáni kapcsolatrendszerrel rendelkező lakosság beköltözése már bizonyítható. A kultúra továbbfejlődése a kora avar virágzást követően egyes lelőhelyeken egészen a késő avar korig kimutatható.

A katonából lett és a franciaországi Tours-ban püspökké szentelt férfi valamikor 316 vagy 336 táján született az egykori Pannonia provinciában, így a 2016-os év a szent feltételezett születésének 1700. jubileumát hozta el. Márton egy vallási-politikai tekintetben is nagy fordulatokat hozó korban élt, melynek során új csoportok jelentek meg a birodalom tartományjaiban. A pannoniái szenthez hasonló személyek gyakorta nagyon sokat tettek a különböző kultúrák közötti közvetítés terén, mint arról Márton életrajzána szerzője, Sulpicius Severus is több ízben megemlékezett: „Legtöbbször annyira megnyerte szentbeszédeivel a pogány lelkeket, hogy arra kérték, ne rombolja le szentélyüket, hanem a világosság fényét megismerve ők maguk pusztították el templomaikat.”

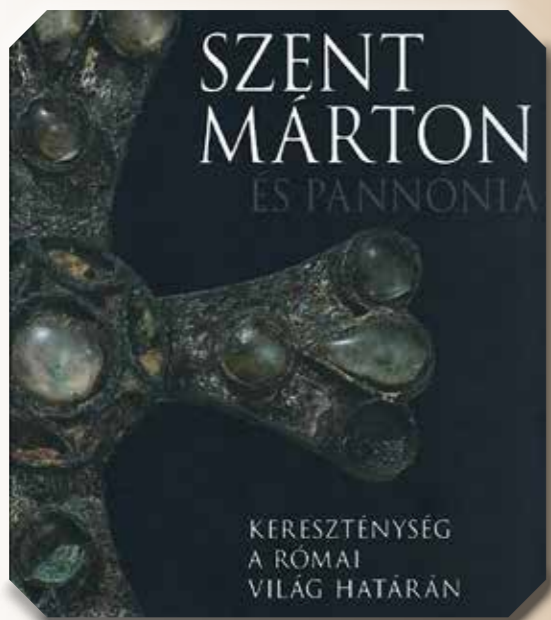
Egy nagyobb nemzetközi összefogás keretében a Márton pályájának és egyben életének kiindulópontját jelentő Szombathely városa, a Szombathelyi Püspökség és a Pannonhalmi Főapátság közös szervezésében egy nagyszabású kiállítás keretében kívánták a nagyközönség számára az emlékév időszakában bemutatni a mindenki számára csak távolról ismert szentet és korát. Míg a Vas megyei megyeszékhelyen Pannónia Márton születésének időszakában virágzó kultúráját, valamint az ott tapasztalható vallási sokszínűséget és a kereszténység 4. századi térhódítását mutatták be a kiállítás rendezői, addig az ezer esztendő Pannonhalmi apátság árnyékában, az Apátsági

A nagyharsányi ezüst korongfibula lovas szent ábrázolásával

A kiállításhoz kapcsolódó kiadvány

Major Látogatóközpontban a régió korai keresztény kultúrájára és az új vallás regionális, barbár közegben történő megjelenésére koncentráltak.

Az Apátsági Látogatóközpontban a korai kereszténység és a kora középkor spiritualitását és miszticizmusát idézte az enyhe félhomályban ügyes megvilágításokkal kísért installáció. Ez a kiállítótér letisztult egyszerűségével, a korai bazilikák világát idéző kerek megvilágításaival egyaránt az egykori „szent” épített környezet hatásának megelevenítését segítette. A pannonhalmi kiállítás alapvetően három fő tematikus egységre tagolódott: Pannonia

Az Apátsági Major Látogatóközpont

Az emlékvé logója

korai keresztény liturgiájának és emlékeinek bemutatása, a kereszténység továbbélése a tartományban és a régióban, valamint a barbár elit és a kereszténység kapcsolata. Az egyes tematikai egységeket a szent püspök élettörténetéből vett idézetek választották el, melyek egyben a látogatót át is vezették egyik részből a másikba.

A liturgikus tárgyak mellett (lámpafüggők, mécsesek, ládikaveretek) elsősorban keresztény feliratos emlékek (sírkövek, falfeliratok), faragott templomi korlátok és makettként bemutatott épületekonstrukció (így a keszthely-fenekpusztai bazilika) kaptak itt helyet.

Az Avar Kaganátus vezetője, Baján kagán a bizánciaknak tett korábbi esküjét megszegve 579-ben hajókkal és szárazföldi erőkkel körbevette Sirmiumot. A hosszú ostrom alatt a lakosság minden erőtartalmát és készletét felélte, végül három évvel később 582-ben kénytelenek voltak a szabad elvonulás felé fordulni a fontos erősséget.

Külön kuriózumnak számított, és egyben a történelem egy drámai pillanatába engedett betekintést a Sirmiumból (Száva-szentdemeter, ma Sremska Mitrovica, Szerbia) az 580-as évek több évig tartó avar ostromának időszakából származó felirat, melynek ismeretlen szerzője egy imaformulaszerű fohással kéri Isten kegyelmét az ostromlottaknak.

Az időben és a térben előrehaladva a keresztény római állam kivonulása után helyben maradó kereszténység emlékeivel ismerkedhetett meg a látogató. Itt kaptak helyet azok a személyes tárgyak és leletek, melyeket a kutatás már régóta a helyben továbbélő

A késő antik templomi belső idéző pannonhalmi kőemlékek díszlete

Ereklyetartó a szentes-nagyhegyi gepida temető 84. sírjából

keresztényekhez kapcsolt (az úgynevezett Keszthely-kultúra tárgygyűjtései, vagy épp az avarok kereszténnyé válásához kötődő emlékei). A különböző mellkeresztek, keresztek, bullák, ampullák és kopsorókat díszítő lemezkeresztek mellett művészi és kulturális tekintetben is kiemelkedőek a különböző Keszthely-kultúrához kötődő korongfibulák. Szintén ebben a részben kapott helyet az egyébként a szegedi Móra Ferenc Múzeumban őrzött szentes-nagyhegyi gepida temetőből előkerült ereklyetartó, mely megtalálása óta európai hírnévnek örvend!

A kiállítás harmadik nagy egységét a barbár elit emlékei jelentették, melyben a pogány-barbár alapok mellett a korai keresztény kultúra kapcsolat- és motívumrendszere is egyaránt megjelennek. A barbár gyűjteményben a germán és steppei népek hiedelemvilágának egy-két jellegzetes emléke is helyet kapott, mely csak tovább színesítette a kiállításban megjelenő anyagot. A legkiemelkedőbb keresztény kapcsolatokat mutató tárgyak között a nagyszentmiklósi kincslelet edényei, a budakalászi korszó, vagy éppen a Kiskundorozsma határából előkerült szenzációs császárportrés csat (amely ugyancsak a szegedi múzeumban tekinthető meg) említhető, melyet a nagyobb közönség most először láthatott ilyen formában együtt. Az egykori barbár elit természetesen ezeknek a tárgyaknak a jelentős hányadát nem vallásos meggyőződésből, hanem sokkal inkább a korszak anyagi kultúráját meghatározni kívánó bizánci udvarban uralkodó divatok utánzásaként szerezte meg, készítette vagy viselte.

A répcelaki 5. századi előkelő germán női sírból származó aranyozott ezüst ékvéssett fibulapár és csat

Bizánci kereszttel és tükrözötten bevéssett monogrammal díszített gyűrű Apahidáról

A kiállítás értékében és kulturális tekintetben is nagyon széles anyagot vonultatott fel, és sok esetben nemcsak a hazai gyűjtemények, hanem külföldi múzeumok anyagát is felhasználta mondandójának bemutatására. A kiállításban szerepet vállaló 24 hazai intézmény közül a legnagyobb arányban a Magyar Nemzeti Múzeum, a Keszthelyi Múzeum és a szegedi Móra Ferenc Múzeum járult hozzá tárgyaitnak kölcsönzése révén a kiállítás anyagának gazdagításához. A tárgyak gazdag és egyedi kivitelük révén sok esetben magukért beszéltek, emellett egy-két alkalommal talán bizonyos részleteket érdemes lett volna a múzeumlátogatók számára jobban kihangsúlyozni (például nagyító alkalmazása révén), ugyanis az egyediségek talán némely esetben elsikkadhattak számunkra a színes arany-ezüst kavalkádban. Továbbá a cseh és szlovák régészeti anyagból pár éve megrendezett, a 9–10. századi kultúrát és kereszténységet bemutató morva kiállításához hasonlóan talán érdemes lett volna még némi interaktív tartalommal is színesíteni és bemutatni a korszak szokásait és művelődését. A roppant gazdag leletanyagot felvonultató kiállításnak ugyanakkor egy magyar és angol nyelven egyaránt megjelent, a kiállítás címét viselő színes, változatos tematikájú kötet állít további emléket.

Budakalászon egy avar sír anyagából került elő a sárgaréz öntött, felületén ezüst- és vörösréz lemezekkel díszített korszó, melyen a késő antik kultúra elitjének időtöltését szimbolizáló jellegzetes vadászjelenetek láthatóak. – Egy késő avar sírból került elő Kiskundorozsma-Kettőshatárút II. temetőjéből a fantasztikus, pajzs alakú öntött ezüst, felületén aranyozott veret, melynek központi motívuma egy profillból ábrázolt, jobbra néző, bizánci császárfej.

○○○

Megalit templomok

Guba Szilvia

74

Máltán Európa első épített szakrális emlékei

A világ legelső építészeti emlékeinek sokáig az ókori Egyiptom piramisait tartották, ám később Málta megalit

templomai [a *megalit* jelentése 'nagy méretű kőtömb' – a szerk.] átvették ezt a képzeletbeli első helyet. Az elmúlt két évtized régészeti kutatásainak köszönhetően azonban mára még a máltai építményeknél is korábbi épületekről szereztünk tudomást, így pl. a törökországi Göbekli Tepén. Az azonban vitathatatlan tény, hogy Európa ma ismert legősibb templomait valóban Máltán és Gozón [a Máltai-szigetcsoport részét képező szigetek egyike, Málta közelében – a szerk.] találjuk meg, melyek építési idejét Kr. e. 3500 és 2500 közé keltezik. Az ősi építmények évszázadokon keresztül vonzották a felfedezőket, laikusokat, sőt különböző legendás történetek megalkotására ihlették az itt lakókat is. A nagy méretű kövekből emelt épületekről sokáig úgy vélekedtek, hogy azokat óriások építették. Erre az egyik templom mai elnevezése is utal: *Ggantija* (= Gigantia). Az építmények legkorábbi leírásai a 16–17. századból származnak, és megalkotásukat már akkor a „történelem előtti időkre” keltezték, megsejtve őskori eredetüket.

Álló női szobor, a nyak helyén jól látszódnak a cserélhető fej rögzítésére szolgáló lyukak

Ülő női szobor (istennő?) cserélhető fejjel

E hatalmas kőépítmények előtt állva az emberben elsőként az a kérdés merül fel: mégis miképp építették fel őket? Hogyan tervezték

meg és milyen módon szervezték meg a szükséges emberi erőforrásokat? A templomok építőkövei egyébként természetes formában minden lelőhely környékén jelen vannak, ráadásul a felszínen, így bányásztást nem igényeltek. Nagyobb erőfeszítést kívánt ugyanakkor az építőelemek helyszínre szállítása, amelyhez köteleket, emelőt, szánokat és hengereket használtak.

Bonyolult számítások, különböző matematikai-logikai elméletek alapján is csak megbecsülni lehet, vajon mennyi idő alatt és hány ember részvételével épülhetett fel egy-egy ilyen templom. Ugyanakkor a régészeti kutatások azt is bizonyították, hogy az épületeket idővel átalakították, azokat újabb termekkel vagy helyiségekkel egészítették ki. Több helyszín (Tarxien, Mnajdra) esetében pedig közvetlenül a meglévő épület mellé egy hasonló felépítésű, de újabb templomot is emeltek.

A templomok szerkezetileg hasonlóan épülnek fel, és több, pontosan meghatározott elemből állnak. Először is egy ovális téren keresztül le-

A templomteret örök legszembetűnőbb alkotásai és az épületek szakrális funkciójának közvetlen bizonyítékai a különböző méretű női szobrok. A kutatók által „kövér hölgy”-ként nevezett és női attribútumokkal ellátott alakokat ülő, álló, sőt egy esetben fekvő/alvó pozícióban ábrázolták. A szobrok egy részét a templomok építéséhez használt mészkőből faragták ki; ezek az alkotások embarnagyságnál is nagyobbak. Kisebb, úgy 60–30 cm-es szobrokat kőből és agyagból is készítettek. Az ülő női alakok feje sok esetben hiányzik, a nyak helyén azonban kis lyuk vagy mélyedés jelzi, hogy egykor cserélhető és akár szerezve anyagból (pl. fából) készült fejeket használhattak.

Templommodell vésett képe Mnajdra templomának egyik kőoszlopán

het őket megközelíteni, melyet a templom gigantikus kövekből emelt homlokzata keretez. A homlokzat minden templom esetében déli irányba néz, és a két oldalán egy-egy nagyobb kőoszlop áll. A homlokzati kőfal középső részén találjuk az építmény bejáratát: két függőlegesen felállított nagy méretű kő tetejére egy vízszintesen fekvő követ illesztnek. Ezen keresztül lépünk be egy folyosóra, melynek falai szintén nagy méretű kövekből állnak, de a járőfelületét is nagy méretű, lapos kövekből rakták ki. A folyosóról

Oltárként meghatározott kőasztal a Tarxien templom egyik apszisában

egy felülről nézve vese alakú, több részből álló terembe érünk: a helyiségek külső, ívelt falú kisebb tereit több esetben a központi résztől elkülönítették, és kisebb „kapukon”, alacsony járatokon keresztül, kúszva-guggolva lehet csak megközelíteni ezeket. A vese alakú helyiségek száma eltérő lehet, né-

Tarxien főtemplomának bejárata a kőkapuval

A legkorábbi emberi megtelepedés Máltán a neolitikum időszakához köthető, és Kr. e. 5000 és 4100 közé datálható. A megalit templomok építésének időszakát Kr. e. 4100 és 2500 közé keltezhettük, melyet a bronzkor időszaka követ (Kr. e. 2500–700). Kr. e. 700 után már történelmi forrásokból is ismert népekkel találkozunk Málta szigetén, így először a föníciaikkal, a punokkal, majd végül a római hódítókkal.

hány templom esetében akár 5 (Ġgantija) vagy 6 (Tarxien) hasonló, egymáshoz kapcsolódó helyiségsort hoznak létre.

A templomok durvább falait sok esetben tapasztással fedték be, és gyakorta vörös festéknyom is előkerült, vagyis eredetileg egyedi motívumokkal díszítették a falakat.

A könnyebben faragható köveket vésett indamotívummal vagy ponthálós dísszel fedték. Izgalmas kérdés a templomok tetőszerkezete is, minthogy egyetlen esetben sem maradt fenn eredeti helyzetében vagy állapo-

Ta' Haġrat lerombolt temploma a bejáratú kapuval

tában. Ismerünk azonban miniatűr templommodelleket agyagból, amelyeknél az építmények tetőszerkezetét is ábrázolták. Ezek alapján egyes templomok esetében (kisebb fesztaív áthidalásánál) kőboltozatot rekonstruálnak, nagyobb terekkel rendelkező templomoknál pedig fából ácsolt, lapos tetővel számolnak a kutatók.

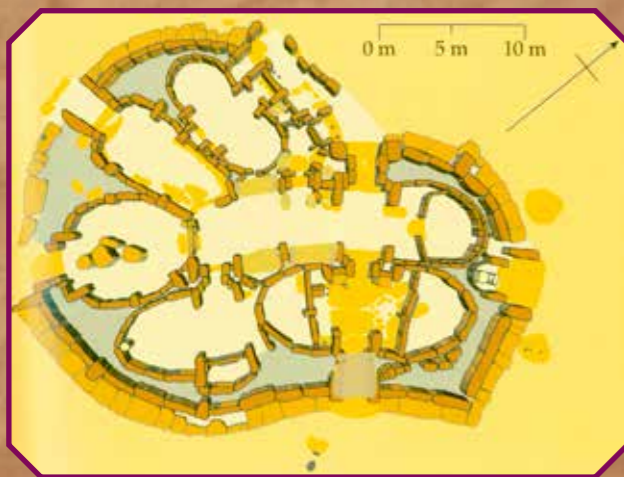

Alvó istennő

75

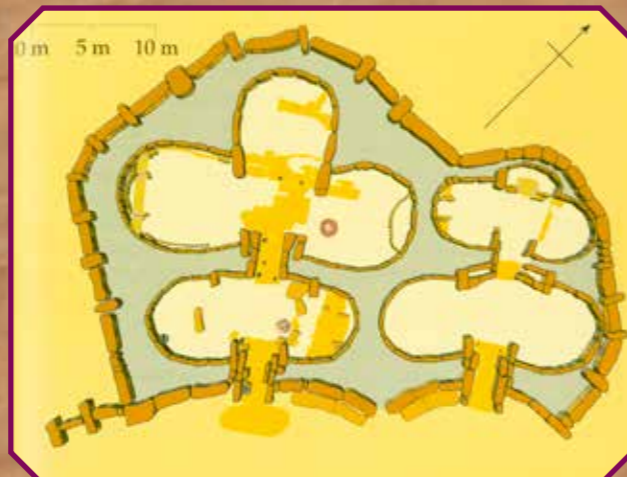

Tarxien templomkomplexumának alaprajza

Az épületek belső kialakításáról sajnos igen keveset tudunk, a közös bennük, hogy mindegyikben található egy ol-tárként azonosított elem: vagy egy faragott kőtömb, vagy egy kisebb és alacsonyabb kőoszlopokon nyugvó kőlap. Néhány oszlopba, illetve álló kőtömbbe faragott lyuk vagy mélyedés alapján a kutatók úgy vélik, hogy egyes helyiségeket természetes anyagokból készült ajtókkal zárták le, így választva el egymástól a szakrális és a profán tereket.

Ġgantija templomának alaprajza

A máltai szigeteken az őskor időszakában a ma-ihoz hasonló klimatikus viszonyokkal rendelkeztek, a part menti területek csak kis hányada esett az erózió áldozatává (mint pl. a nem-régiben elpusztult gozói természeti látványosság, az Azúr-ablak). Földrajzi elhelyezkedése által kulcsfontosságúvá az első tengeri népek, a föníciaiak megjelenésével vált: a nyílt tengeri és éjszakai navigálás ismerete nagy távolságok megtételét tette lehetővé. Kr. e. 1000 környékén Málta a Földközi-tengeren kialakított kereskedelmi útvonalak egyik fontos kikötőjévé vált, egyúttal közvetlen kapcsolatot a legrovidebb hajóút Itália és Afrika között. Máltán az első telepések időszámításunk kezdete előtt 5000 környékén jelentek meg, és minden valószínűség szerint Szicíliából érkeztek. Magukkal hozták természetesen növényeiket, pl. árpát, tönkebúzát, lencsét, valamint állataikat: kecskét, juhót, szarvasmarhát, sőt kis termetű kutyát is.

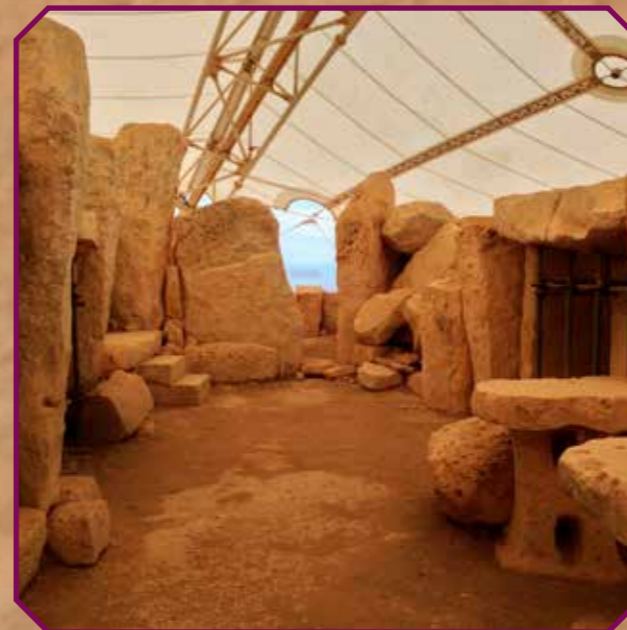
pozásabb – templom a kisebb szigeten található Ġgantija, amely gyakorlatilag két egymás mellé épült templomegyüttes, amelyet közös kerítőfal vett körbe. A falak mai állapotukban a hétméteres magasságot is elérik.

Ponthalós díszítésű áttört ajtó Hagar Qim templomában

A máltai megalitikus két fő nyersanyaga a globigerinás és a korallmész, mindkettő különböző mélységben és mennyiségben található meg a szigeteken. A korallmész meleg, sekély tengervíz korallvázainak pusztulásával és lerakódásával jött létre, amely így kemény, ellenálló kőzetet eredményezett. Megmunkálása megfelelő fémeszközök nélkül szinte lehetetlen, igaz a repesztési technika nagy méretű tömbök leválasztását lehetővé tette. A globigerinás mészkövet mikroszkopikus méretű egységekké, a Foraminiférák családjába tartozó Globigerinidák mészváza alkotja. Mélyebb és hidegebb vízű tengerekben alakul ki; a korallmészknél sokkal könnyebb a megmunkálása, azonban az időjárás viszontagságainak kevésbé áll ellen. Mindkét mészkőtípust vegyesen használva építették a templomokat: a korallmészkőből a finom megmunkálást nem igénylő falakat emelték, míg a globigerinás mészkövet a bejáratokhoz, oltárokhoz, valamint szobrok, reliefek elkészítéséhez használták.

A templomok építése több hullámban és nem előzmények nélkül zajlott. A ma leginkább elfogadott magyarázat szerint az ősök sírépítményei és kisebb épített szentélyek lehettek a megalit templomok előképei. Máltán összesen 22 templom maradványait ismerjük, míg a kisebb szigeten, Gozón összesen hatot. Több építési hullámban készültek el és alakult ki a ma is látható képük. A legkorábbi – és nem mellesleg az egyik legim-

Hagar Qim belső termének egyik apszisa

Az épületek mérete, az építészeti megoldások, díszítések alapján a régészek a kutatás legkorábbi szakaszában a szakrális jelleget hangsúlyozták, erre utal a 'templom' elnevezés is. Az azonban, hogy az épületekben, illetve az egyes termekben milyen rituális tevékenységek és események zajlottak, valószínűleg sosem fog kiderülni. Csúpan feltételezhetjük az egyes terek funkcióját: így pl. a templomok bejáratánál kialakított nyitott tér alkalmas volt nagyobb embercsoport befogadására, profán (pl. vásár, tanácskozás, gyűlés) vagy rituális (pl. tánc, felvonulás) összejövetelek megtartására is. A templomok belső kialakítása ugyanakkor nem tette lehetővé, hogy egyszerre nagyobb közösség is bent tartózkodjon, így a kutatók feltételezik, hogy csak egy kiváltságos réteg képviselői (papság?) léphettek a templomokba (hasonlóan pl. a görögkeleti templomszentélyekhez). A belső apszisokban kialakított kőoltárok környezetében előkerült állatcsontmaradványok azt bizonyítják, hogy az oltárokon és/vagy közvetlen környezetükben állatáldozatot mutathattak be. Néhány templom feltárasánál előkerültek tűzhelymaradványok is, amelyek a tűz rituálékban betöltött szerepét feltételezik.

Ġgantija hét méter magas külső, a templomot körbeölelő fala

Téglalap alakú kőtömbökből összeállított bejárat (Hagar Qim)

A máltai megalitikus kultúra eltűnése hasonlóan misztikus és nehezen magyarázható körülmények között zajlott le, mint a kialakulása. A templomokat jól láthatóan felhagyták, egy részük pedig fizikálisan is elpusztult, sőt néhány égésnyom akár szándékos rombolásról is tanúskodhat. Egy-egy templomot másodlagosan az eredeti funkciójától eltérő módon kezdtek el használni, Tarxien belső tereiben például temetőt hoztak létre. Számos elmélet született e virágzó kultúra eltűnéséről (pl. idegen civilizáció támadása, ragályos betegség), amelyek inkább csak spekulatívák, minthogy tényleges magyarázatot adnának. Sokkal valószínűbb, hogy több társadalmi, gazdasági vagy akár vallási ok vezethetett e magas kultúra eltűnéséhez, amely okok mögött akár a klimatikus viszonyok megváltozását is kereshetjük. S bár az építményeket létrehozó civilizáció eltűnt, ezek a fennsárges megalitikus még mindig állnak, ámulatba ejtenek és újabb régészeti kutatásokra ösztönöznek.

○○○

Málta és Gozo megalit templomai

A PÉNZ NEM JÁTÉK, VAGY MÉGIS?

78

Rózsa Zoltán – Szigeti Judit

A Határtalan Régészet folyóirat hátsólapjain már szoltunk az Árpád-kori Orosháza muszlim lakóiról [2017/2. szám – a szerk.]. A település kutatása azonban azóta sem állt meg, nemrégiben fémkeresős vizsgálatokat folytattunk a területen, s így most a fémkeresés során előkerült tárgyak egy csoportjáról, az úgynevezett asztragaloszokról (*astragalus*) szeretnénk néhány gondolatot megosztani olvasóinkkal.

79

Az eurázsiai térség használatának hátsó lábaiban található csigacsont, vagy más néven asztragalosz e hatalmas földrajzi régió lakóinak körében egykor nagy tiszteletnek örvendett. A vizsgált település piacterén két olyan – átfúrt és ólommal kitöltött, erősen kopott – darab is napvilágot látott, mely egykor játék lehetett, s így a *homo ludens*, azaz a játékos embert és szakrális énjét hozza közelebb hozzánk évezredek távlatából.

Az asztragalosz-kockajáték, vagy más néven csüdözés már az őskori kultúrákban ismert lehetett. Az ókori görögök és rómaiak előszeretettel játszottak hatoldalú kockákkal, de használtak csont dobókockákat, azaz asztragaloszcsontokat is e célból. A középkorban mind Európában, mind pedig Ázsiában ugyancsak kedvelt időöltés volt az általában juh sarokcsontjával játszott kockajáték. Nyugat-Európától Ázsiáig a falvak és városok régészeti leletanyagában széles körben megtaláljuk ezeket a különös csont dobókockákat. Belső-Ázsiában a török és mongol nyelvű népek körében pedig még a mai napig is kedvelt időöltésnek számít az ezekkel folytatott játék.

A Kárpát-medencében elterjedése a római kor után az avarokhoz és a honfoglaló magyarok betelepüléséhez köthető, de a játék egészen a modern korig sem merült feledésbe. Az avarok és a honfoglaló magyarok sírjaiban, majd az Árpád-kori településeken viszonylag nagy számban találunk asztragaloszcsontokat. Hol készletben fordulnak elő, hol csupán egy-egy darab, ilyenkor többnyire települések szórvány anyagaként. A középkor folyamán Magyarországon a hatoldalú kocka is széles körben elterjedt, de a csigacsont kocka sem merült feledésbe. Némely

Ólombetétes juhasztragalosz az orosházi Árpád-kori település területéről. Bene András találat (fotó: Rosta Tibor)

Mongóliai gyűjtésből ismert egy sajátos, jégen játszott célba dobós játék is, amelyhez szintén asztragaloszokat használtak fel, de fontos családi eseményekkor, mint a házasságkötés, a családtagok acélból formált asztragaloszt is gyakorta ajándékoztak egymásnak.

esetben a csontokat ólommal öntötték ki, hogy azok súlypontját, esését befolyásolni tudják. Ilyen, „cinkelt” változat látott napvilágot – a most ismertetett darabokon túl – többek között a budai vár feltárásából is. Kiemelendő jelentőségű a szolnoki várból származó közel 50 darabos asztragalosz-készlet, melyet az ezeket feltáró régész a török időkre datált.

A játékban több csont vett részt, így készletben használták azokat. A csontok furcsa, szabálytalan alakúak, így minden oldaluk másként néz ki, így ezeket az oldalakat egyedi értékkel ruházhatták fel. Földre érkeve az adott csont értékét a látható oldal alapján kapta a játékos, tulajdonképpen a hatoldalú kockák vetéséhez hasonlóan. Az oldalak népenként és kultúránként eltérő jelentéssel bírtak. A nomád állattartó népeknél az asztragalosz öt oldala játszott, melyek az általuk birtokolt, tenyésztett állatokkal azonosultak. Erre példa a burjátoknál a csontocskák négy oldalának jelentése: marha, birka, kecske, ló, s ha a kocka élére esett, akkor azt a tevével azonosították. Egy teljesen más időszakban és kultúrkörben, a görög kultúrában természetesen a csont oldalai egészen mást szimbolizáltak. Náluk a csontoknak négy hosszanti oldala számított, a két szemben lévő oldal 1 és 6, illetve 3 és 4 pontot ért. A hatot érő oldalt *kósinak* vagy hatosnak mondták, az egyest pedig *chiósinak*, azaz kutyának. Dobáskor nem a pontok értékét számolták, hanem azok kombinációit, ezeket saját isteneikről, hőseikről nevezték el.

A csontokat azonban nem csak játékra használhatták. A keleti népek meséiben, szólásaiban a mai napig találhatunk utalásokat ezekre a csigacsontokra. Ilyen például a „*bokacsontnyi aranyat kapott*” kifejezés is. Felmerül annak lehetősége is, hogy az ókor óta

A pénz nem játék, vagy mégis?

80

Ólombetűs juhasztragosz töredéke az orosházi Árpád-kori település területéről. Bene András találata (fotó: Gedai Csaba)

Juhasztragoszt mintázó ólom súly az orosházi Árpád-kori település területéről. A tárgyat Bene András találta (fotó: Rosta Tibor)

Juhasztragosz Pétermonostora (Bugac, Rosta Szabolcs ásatása) területéről. Lecsiszolt felületébe egy 12. század közepéről származó érmét illesztettek (fotó: Kis Béla)

A csigacsontok állásához kapcsolt jelentések

a csontokkal jóslhattak, illetve amulettként óvó-védő szerepet is tulajdoníthattak nekik. Több csontocskát is van fúrva, és gyakorta csak egy-egy darab kerül elő belőlük temetkezésekben. Ebben az esetben feltételezhető, hogy az amúgy készletben játékra használt csontok egy-egy darabjának sírba tétele az elhunyt védelmét szolgálhatta, túlvilági hitükben a csontocskáknak mára kifürkészhetetlen jelentőséget tulajdoníthattak.

Az orosházi asztragoszok sorában a harmadik darab is egy ilyen titokról lebbenti fel a fátylat. A különféle bűnesetek díjszabását így nem a mai értelemben vett pénzben határozták meg. A vétekesekek élő állattal kellett tartozásukat kiegyenlíteniük. Az élő állat és a vagyon tehát nagyon erősen összefonódott egymással. Olyannyira, hogy I. (Szent) László törvényeiben is fontosnak tartották az aranyosolidus értékét megfeleltetni a tinóéval. Ez az állattartó közösségek esetében egyáltalán nem meglepő, hiszen az egykori nomadizmus emléke, az állatokhoz való erős kötődés honfoglaló eleink hitvilágában is nagyon szépen nyomon követhető.

Folkloranyagunk gazdag tárházának táltos lova és a lovas temetkezések sokasága mind-mind ember és környezete mélyen gyökerező kapcsolatának bizonyítékai.

A pogány magyar hitvilág áldozati lovának csak bizonyos részeit tették a sírba. Elég volt annak megfelelő darabjait az elhunyt mellé helyezni, hiszen a közösség tudatában a rész egyenlő volt az egészsel. Hasonlóképpen szimbolizálhatta a sírokba tett csigacsont, az asztragosz is az egész állatot, így a vagyont, és ezzel együtt magát a kézzel fogható pénzt is.

I. (Szent) István fontalapú pénzrendszere a 12. század közepére az akkor már évenkénti pénzrontás

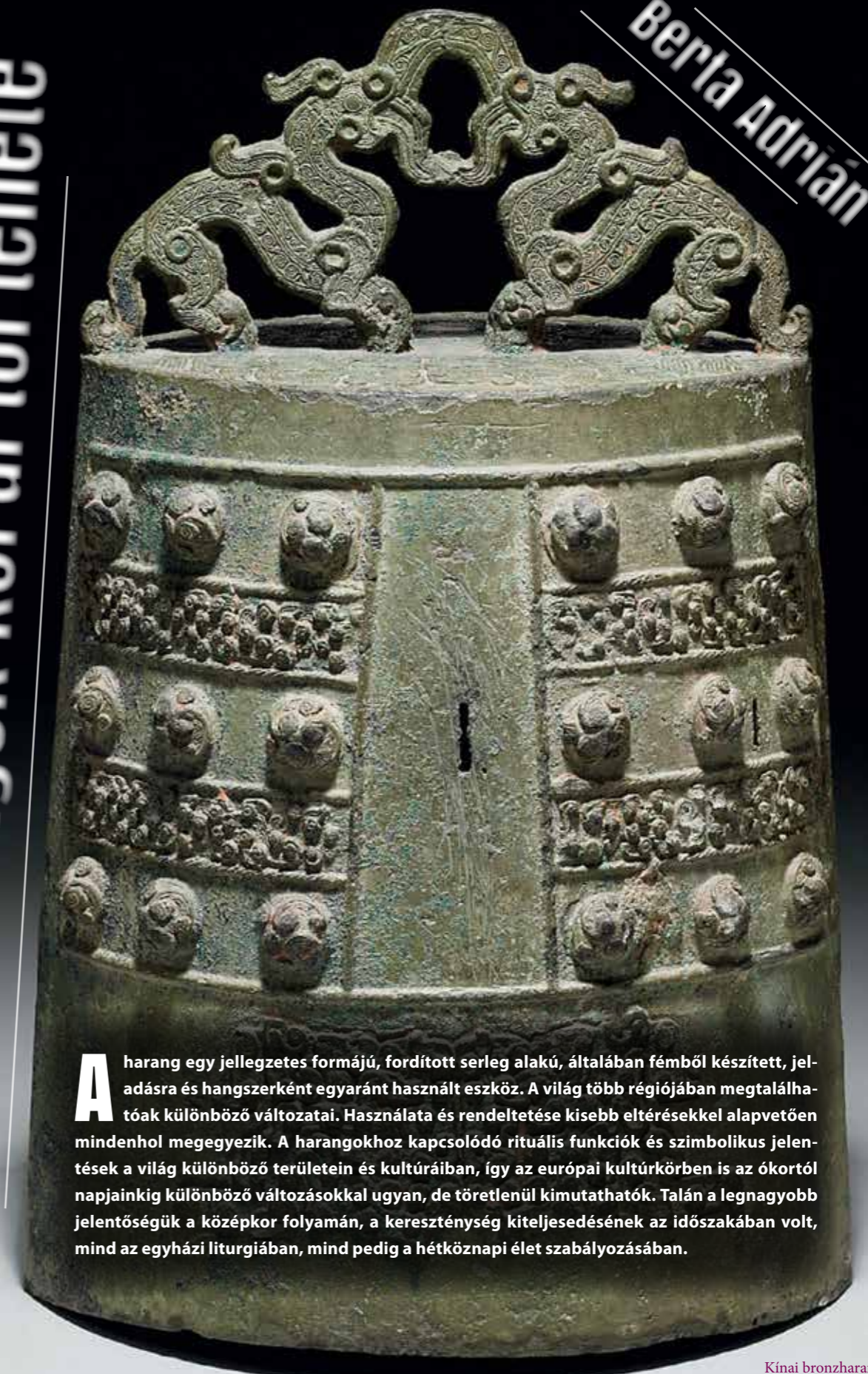
és az ezzel együtt járó pénzújítás miatt reformra szorult. II. Géza (1141–1162) szakított a pénzrontás szokásával, és áttért a márkasúly használatára. A márkasúlyok közül az úgynevezett budai márka az, amely a legnagyobb karriert futotta be hazánkban; egy budai márka súlya kb. 245,53 grammnak feleltethető meg. Az orosházi településen előkerült ólom súlyok is a budai márka rendszeréhez igazodnak, csakúgy, mint más ugyancsak pénzváltó települések területén talált társaik is. A mi darabjaink között található egy felettebb érdekes ólom tárgy is, amely egy juhcsigacsont pontos, méretarányos mása. Korabeli sérülés nyomai nem fedezhetők fel rajta, így szinte biztosan nem használták játékként, hiszen az ólom könnyen deformálódik. A tárgyat Bene András fémkeresős, civil segítőnk találta, és egyben fel is hívta figyelmünket arra, hogy a súlya pontosan a budai márka egy negyed részével egyezik meg! Kutatásaink szerint a budai márka súly keletről érkezett a Kárpát-medencébe, muszlim közvetítéssel. Orosházán pénzváltó muszlimok laktak, tevékenységükre hengeres és kocka alakú ólom súlyok sokasága utal, melyek a budai márkasúly rendszeréhez köthetők. „A fenti gondolatkör a muszlim közösséghez is köthető, de a keresztényvé vált magyaroktól sem feltétlenül állhatott távol, sőt.”

Ezen a ponton azonban úgy érezzük, meg kell, hogy álljunk, hiszen fantasztikus dolognak tartjuk a rész és az egész, illetve ember és környezetének ilyen csodálatos egységét, amit ezek a tárgyak szimbolizálnak számunkra! Az ezred, sőt tízezred grammos pontossággal dolgozó pénzváltók etalonjával állnánk tehát szemben? Ez talán már több a véletlenek játéknál... és a pénz nem játék, vagy mégis?

A harangok korai története

81

Berla Adrián

A harang egy jellegzetes formájú, fordított serleg alakú, általában fémből készített, jeladásra és hangszerként egyaránt használt eszköz. A világ több régiójában megtalálhatóak különböző változatai. Használata és rendeltetése kisebb eltérésekkel alapvetően mindenhol megegyezik. A harangokhoz kapcsolódó rituális funkciók és szimbolikus jelentések a világ különböző területein és kultúráiban, így az európai kultúrkörben is az ókortól napjainkig különböző változásokkal ugyan, de töretlenül kimutathatók. Talán a legnagyobb jelentőségük a középkor folyamán, a kereszténység kiteljesedésének az időszakában volt, mind az egyházi liturgiában, mind pedig a hétköznapi élet szabályozásában.

A harangok kialakulásának körülményei és helyszíne furcsamód ismeretlen. A működésük és felépítésük alapján az eredetük valószínűleg az őskorban keresendő, amikor a különböző kővek, fák, csontok, kagylók vagy szarvak segítségével az emberi fülnk kellemes vagy éppen kellemetlen hangok előállítását kísérelték meg. A forma közvetlen előzménye valószínűleg az üreges fatönkre kifeszített állatbőr vagy üregesen kialakított fahé-

Idő-
s e b b
Pliniustól (23–79)

maradt fenn Lars Porsena (Kr. e. 500 táján) etruszk király síremlékének a leírása, amely szerint a labirintusként kialakított sírépítményre öt piramist építettek rá. A piramisok csúcsára bronzgömböket helyeztek, a gömbökön pedig egy-egy *petasus* (széles karimájú kalap) alakú tárgy volt található. Ezek karimájáról láncokon harangok lógtak le, amiket a szél tudott megkondítani. Etruszk sírokban is találtak különböző méretű és hangú harangokat, valamint ismert egy korai hangszer is, amely egy fémrúdon sorba rendezett bronzedényekből állt.

A késő középkori hagyomány szerint Szent Paulinus (Kr. u. 354–431), a Campana tartománybeli Nola város (Olaszország) püspöke volt az első, aki harangokat készített az 5. század elején. Az egyik fennmaradt történet szerint a székesegyház tetejére egy nagy bronzüstöt helyeztetett, amit kalapáccsal szóltattak meg, ha a híveket imára hívták. Paulinus püspöki székhelyének a nevéből származtatták a középkorban a nagyobb harangokra használt *campana* és a kisebbekre használt *nola* kifejezést. Szent Paulinusról korabeli életrajz nem ismert, azonban magától a püspöktől több írás is fennmaradt, de ezek közül egyikben sem tett említést harangokról.

zō megmunkálási folyamatok, elsősorban a kalapálás és kovácsolás közben, hogy melyik fém milyen hangot képes létrehozni, és ezt a tapasztalatot használhatták fel a későbbiekben, a már valóban harangnak nevezhető tárgyak készítésénél. Az első valódi harangok feltűnésének a helye máig vitatott, legvalószínűbb, hogy Kína területén jelentek meg először a Kr. e. 2. évezredben. A ránkö-

A
S z e n t

Patrik életéről készült *Vita Tripartita Sancti Patrici* számos helyen említi a harangokat.

A szent egyszer negyven napon és ugyanannyi éjszakán keresztül böjtölt egy hegyen, amelyet a negyven nap elmúltával fekete madarak árasztottak el. Szent Patrik ördögűző énekeket énekelt, de azok ezután sem mentek el. Ekkor haragra gerjedt, és megkondította a harangját, aminek a hangját egész Írországból hallották, majd a madarak felé dobtá, és a harang akkor elrepedt. Szent Patrik zokogásban tört ki, és annyira sírt, hogy az arca és a ruhája teljesen vizes lett. Ekkor egy angyal jelent meg, hogy megvizsgálja a szentet, és fehér madarakat hozott magával, amik gyönyörű énekeket énekeltek neki. Az esemény után hét évig, hét hónapig és hét napig nem kísértettek démonok Írország földjén.

tett, amelynek az ütögetésével telt hangzást tudtak előállítani. Ilyen eszközöket egyes ázsiai, afrikai és óceániai törzsek még a 19. században is használtak. Az Új-Hebridákon élő őslakosok egész fatörzsekkel készítették harangként funkcionáló tárgyakat: a fának eltávolították a koronáját, és a belsejét kivájták, hogy üreges legyen, majd az oldalán néhány cm szélességben, a törzsön hosszában egy rést vágtak, végül kívülről egy fából készült ütővel szóltatták meg. A fémek megjelenésével és elterjedésével fokozatosan jöhettek rá, valószínűleg a különbö-

elsősorban különféle kultikus célokra használták őket, miközben igyekeztek megalkotni a tökéletes zenei összhangot. A harangot (és mellette a gongot és a dob) olyan jelzésekre is használták, amelyeknek egész rendszerét dolgozták ki. Ebben a korszakban a városokban már dob- és harangtornyok is léteztek, amelyekből a napszakokat jelezték, illetve tűzvész, vihar és az ellenség közeledtére figyelmeztették a lakosságot.

Fatörzsharangok az Új-Hebridákon

Újkori harangöntők

A Közel-Keleten már az ókorban is használtak harangokat és csengőket. Asszíriából ábrázolások és régészeti leletek is ismertek, a legismertebb példányok Nimrud városának (Irak) feltárásakor kerültek elő. Az asszíruiakhoz hasonló példányokat találtak a Kr. e. 2. századi egyiptomi sírokban is. Az ókori Európában a görögök, az etruszkok és a rómaiak egyaránt használtak harangokat, amiről mind írott források, mind pedig régészeti emlékek tanúskodnak. Zömmel különböző vallási kultuszok gyakorlása során rituális célokra és rontások elhárítására, a különféle polgári és katonai események alkalmával pedig jeladásra, valamint az állatok nyakára kötve használták őket. A görögöknél a harci lovakra akasztottak csengőket, de maguk a harcosok is vettek ilyeneket magukkal a pajzsukra erősítve, hogy hangjukkal félelmet keltsenek az ellenségben, és a saját soraikat harcra

Egyiptomi bronzcsengő a Ptolemaida-korból

akasztottak. Augustus császár rendelte el (Kr. e. 27 – Kr. u. 14), hogy a római Jupiter-templom előtt egy harangot függessenek fel. A római katonai táborokban az őrsemek haranggal adtak jeleket egymásnak az éjjeli őrség idején. Haranggal hívták össze a polgárokat az ünnepekre, és szintén haranggal jelezték a meghatározott napszakban, hogy a nyilvános fürdők készen állnak a vendégek fogadására.

A középkort megelőző évszázadokban, a kereszténység elterjedését követően jóval később tudott csak kibontakozni a keresztény liturgiához kötődő haranghasználat. A keresztényüldözések miatt ebben a korszakban nem használhatták sem a harangokat, sem pedig más hangos jelzésre alkalmas eszközt a híveknek az istentiszteletekre való összehívására. Ennek feltéte-

Urartui harang a Kr. e. 8. századból

Középkori kovácsolt harang Írországból

buzdítsák vele. Nagy Sándor (Kr. e. 336–323) díszes halottaskocsija fölé is egy harangot függesztettek. Az athéni polgárok halálakor bronzüstöket ütögetve és harangokat kongatva igyekeztek távol tartani a gonosz szellemeket, és valószínűleg ezt a célt szolgálták az ókori görög sírokban talált csengők és harangok is.

Az ókori Rómában a diadalmene-tek alkalmával a harci kocsiakra, majd később a császárok kocsijára is harangot

A viaszveszejtéses módszer lényege, hogy az öntendő harang formáját először viaszból készítették el, ami köré agyagból húzták fel az öntőformát. Miután a viaszt kiolvasztották a formából, a helyébe bronzot öntöttek. Ezzel a módszerrel kis és közepes méretű harangokat tudtak készíteni, amelyeknek először tojásra emlékeztető formájuk volt, majd később a méhkas alakúak terjedtek el.

lei csak a 4. század elejétől alakulhattak ki, miután I. Constantinus (306–337) és Licinius (308–324) római császárok változtattak a korábban alkalmazott keresztényellenes valláspolitikán. Ettől az időszaktól kezdve a különféle keresztény közösségek különböző módon hívták össze tagjaikat, így többek között kürtszóval, fadarabok ütögetésével stb. A kutatás kezdetben azt feltételezte, hogy az egyiptomi kopt szerzetesek hasz-

nálták először a harangot a közösség összehívására, azonban a forrásokban szereplő jelzőeszköz valószínűbb, hogy a keleti egyházakban a mai napig is használatos szemantronnal (általában fából vagy öntöttvasból készült, 2–3 méter hosszú és 40–50 cm széles, egy vagy két kalapács formájú ütővel megszólaltatott hangszer) azonos.

A korai nyugati kolostorok regulái, amelyekre nagy hatással voltak a keleti, különösen az egyiptomi szerzetesi szabályzatok, mind említenek olyan eszközt, amellyel a közösség tagjait hívták össze. Nyugat-Európában a már biztosan harangot jelentő *campana* szó 515 körül jelenik meg egy levélben, amelyet Fulgentius Ferrandus karthágói diakónus írt Eugippiushoz, a Nápoly melletti Lucullano kolostorának apátjához, aki Karthágóból rendelt harangot.

A levél tartalmából arra következtetnek a kutatók, hogy ebben a században Észak-Afrikában a harangkészítés és haranghasználat már általánosan elterjedt lehetett, míg Itáliában

Római katonai harang Britanniából

Emellett a kora középkori ír szentek legendáiban is állandóan visszatérő motívum a harang, mint például Szent Degáében (†555), aki állítólag 300 harangot öntött, 300 keresztet faragott és 300 evangéliumot másolt le élete során. Szent Kolumbán (kb. 545–615) életrajzából az derül ki, hogy a hittérítők és püspökök úti felszereléséhez tartozott a kereszt mellett a harang is. Ezeket a korai ír harangokat vaslemezekből kovácsolták, és Írország területén viszonylag nagy számban maradtak

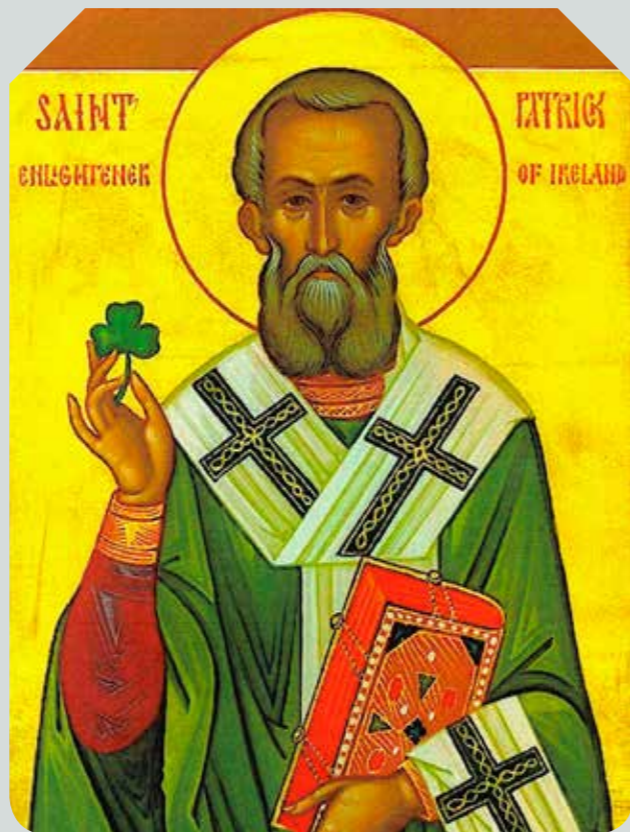
fenn, de a kontinens területéről is ismert néhány példány. Így a harangok használatának elterjedését a kora középkori Nyugat-Európában a kutatók részben Itálián keresztül Észak-Afrikából, részben pedig Írországból vezetik le. A római korban általánosan elterjedt haranghasználat ezt az elgondolást megkérdőjelezi, de az írott és a régészeti források elenyésző száma miatt valójában a töretlen kontinuitás nem bizonyítható a haranghasználat terén.

Szent Kolumbán és társai

nem, habár a kora középkori európai harangkészítés eredetét részben erre a területre helyezik. Kérdés azonban, hogy az Itália területén a római korban széles körben elterjedt és több évszázados hagyománnyal rendelkező haranghasználat valóban eltűnt-e a középkor elejére, vagy pedig a források hiánya miatt nem ismertek az erre vonatkozó adatok.

Itália mellett az európai kereszténység haranghasználatának másik bölcsője Írország területén lehetett, ugyanis a 7. századtól ismert Szent Patrikról (kb. 385–461) szóló legendák alapján az 5. században már nagy számban készültek harangok.

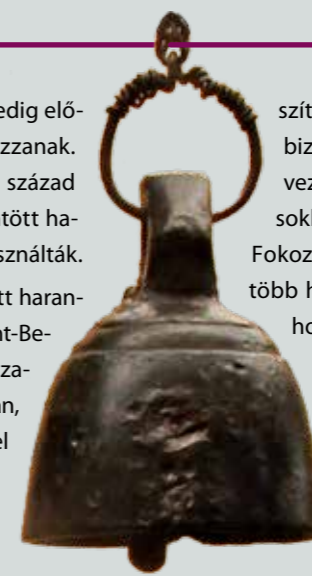

Szent Patrik

A 7. század elején, a középkori hagyomány szerint, Sabiniánus pápa (604–606) rendelte el, hogy az istentiszteletek kezdetét harangszóval kell jelezni. A 8. század közepén II. István pápa (752–757) rendelkezett arról, hogy a római Szent Péter-székesegyházhoz építsenek hozzá egy harangtornyot, amelyben három harangot helyeztetett el. Nagy Károly csá-

szár (768–814) 801-ben kiadott rendeletében pedig előírta, hogy a papok mely napszakokban harangozzanak. Walafrid Strabo (†849) értekezése szerint a 9. század első felében mind a kalapált, mind pedig az öntött harangokat a hívek liturgiára való összehívásra használták.

A legkorábbi nyugat-európai bronzból öntött harangokat a Meroving-korra kelteznek, mint pl. a Saint-Benoît-sur-Loire-ból (Franciaország) előkerült 8. századi példányt. A 9. századtól, a Karoling-korszakban, már nagyobb számban fordulnak elő öntéssel készült harangok. Ebből a korszakból harangöntő műhelyek és öntőforma-töredékek is előkerültek Franciaország, Németország és Dánia területéről. De ide sorolható a Zalavár-Várszigeten előkerült 9. századi harangöntő műhely is. Ebben a korban a harangokat az erre szakosodott, elsősorban bencés szerzetesek készítették az ún. viaszveszejtési eljárást alkalmazva.

Római csengő

szítették el, ami sokkal jobb formázási lehetőséget biztosított, és ezáltal a készülő harang előre megtervezhetővé vált, továbbá ezzel a technológiával már sokkal nagyobb méretű példányokat is készíthettek. Fokozatosan javult az öntvények hangzása, valamint több harang hangját egymással is összhangba tudták hozni. Több kísérlet és átmeneti forma után alakult ki az ún. gótikus harangtípus, amelynek a formája napjainkig használatban van. A harangokat ekkor már nem egy-egy kolostor szerzetesei készítették, hanem erre szakosodott világi harangöntők, akik általában valamilyen központi helyen telepedtek le, és onnan kiindulva látták el a környék folyamatosan növekvő harangszükségletét. A korszakban épülő katedrálisokban nem csak egy harang volt, és a falusi templomok többségében is ekkor már voltak harangok. A harangokat

Fából készült szematron

Fémsemantron

Az érett középkorban egész Európában elterjedt és általánossá vált a harangok használata. Az egyházi liturgia többé-kevésbé egységes haranghasználat mellett számos, régióként sokszor különböző, a harangoknak a közösség mindennapi életét szabályozó használati módja alakult ki. A széles körű elterjedéssel párhuzamosan a készítőtechnológia is megváltozott. Az új technológia lényege az volt, hogy a készülő harang pozitív formáját nem viaszból, hanem agyagból ké-

A nap különböző szakaszaiban való harangozásról Nagy Károly császár rendelete óta van adat. A későbbi évszázadokban különféle pápai rendeletek születtek, amelyek megszabták, hogy a nap melyik órájában kell harangozni. Ezeket a meghatározott napszakokban történő harangozásokat valamely, az egyház által előírt és napi rendszerességgel végzett ima vagy liturgikus cselekmény elvégzésének az idejéhez kötötték, de emellett fontossá váltak az adott közösség mindennapi életének a szabályozásában is. A reggeli és esti harangozást II. Orbán pápa (1088–1099) rendelte el az első kereszties hadjárat sikere érdekében. IX. Gergely pápa (1227–1241) és XXII. János pápa (1316–1334) rendeletei szerint az esti harangozáskor elmondandó Úrangyala és Üdvözlégy Mária imádságok az egész nyugati keresztény világban kötelezővé váltak. A 14–15. század folyamán fokozatosan jött szokásba a déli harangozás is, aminek az eredete a péntek déli, Krisztus keresztthalálának időpontjára emlékeztető harangozásban lehet. III. Callixtus pápa (1455–1458) 1456-ban kiadott bullája rendelte el, hogy délután 3 és 6 óra között háromszor kondítsák meg a templomok harangjait, és a hívek ezalatt imádkozzanak a törökök feletti győzelemért. A nándorfé-hérvári ostrom után a pápa módosította a rendeletet, és a kiszabott imádságokat már hálaadásként mondatta el az egyház híveivel. Az 1500-as szentév alkalmával a VI. Sándor (1492–1503) pápa által kiadott bulla az egyre növekvő török veszély miatt megerősítette III. Callixtus rendeletét, és minden napra elrendelte a déli harangszót.

tömegük és méretük, valamint a szállítás nehézségei miatt általában azon a helyen öntötték, ahol a megrendelőnek szüksége volt rájuk. Magyarország területén több középkori harangöntő műhely maradványa is előkerült, ezek közül a legjelentősebbek Esztergom, Buda, Ópusztaszer és Visegrád. Ez utóbbi helyen készült Európa eddig ismert egyik legnagyobb középkori harangja, amelynek a szájátmérője 2,8 méter, a magassága pedig kb. 3 méter volt.

HOGYAN SZOLGÁLHATJA A NÉPRAJZ TUDOMÁNYA A RÉGÉSZETET, S VISZONT?

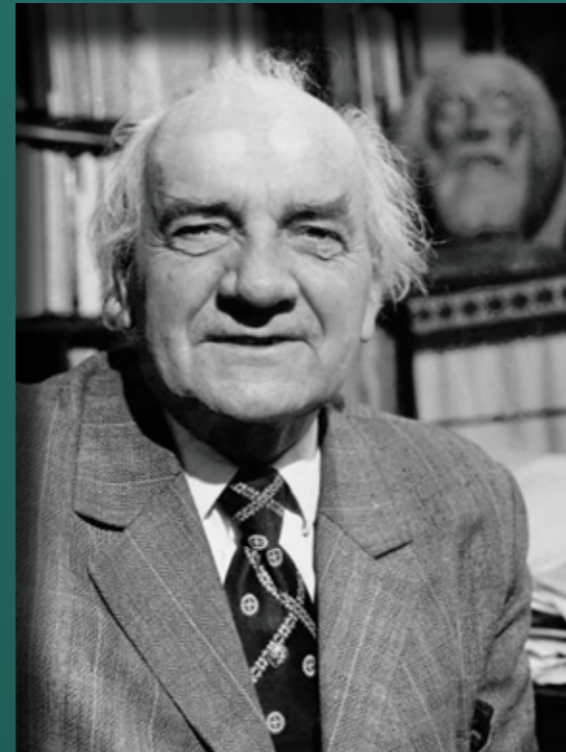
MÓD LÁSZÓ – SIMON ANDRÁS

Napsugaras faragott ajtó

A kultúra különböző területeivel foglalkozó tudományokat a múltban különböző elnevezésekkel (néptan, néptudomány, ethnographia, ethnológia stb.) illették, de végül a természetrajz és a földrajz mintájára a néprajz kifejezés vált széles körben elterjedté és használhatóvá. Érdeklődésének középpontjában eleinte szinte kizárólag a parasztság, a paraszti életmód és a népi kultúra állt, később azonban a kutatók részéről más társadalmi csoportok és a kortárs kulturális jelenségek vizsgálatára is egyre fokozottabb figyelem irányult. A régészet és a néprajz között szinte születésük, vagyis önálló tudománygá válásuk óta szoros kapcsolat alakult ki, annak ellenére, hogy mindkettő módszerei, kutatási problémái jelentős mértékben módosulhattak. Móra Ferenc napjainkra szállóigévé vált megállapítása szerint a régészet megkövült néprajzként, míg a néprajz élő régészként is felfogható. A hazai néprajztudomány nem egyedülként az európai kontinensen éppen az egyik életre hívója az őstörténeti kérdések iránti felfokozott érdeklődés volt. Megfelelő források hiányában a népi kultúra különböző területei felértékelődtek, mivel sok kutató azt feltételezte, hogy számos, ősi népi jelenséget őriztek meg. A néprajzi kutatások sokáig nagy szerepet tulajdonítottak a „keleti” vagy „honfoglalás kori” hagyatéknak, az újabb eredmények azonban számos kulturális elemről bizonyították be azt, hogy jóval későbbi fejleménynek tekinthető, mint ahogyan

Móra Ferenc

László Gyula

azt korábban feltételezték. Ennek ellenére szinte napjainkig jelen van az őstörténeti kérdések iránti érdeklődés. A honfoglalás 1100. évfordulója alkalmából a néprajz sem maradhatott ki azon tudományterületek közül, amelyek próbálták összegezni és újragondolni a témával kapcsolatban eddig feltárt eredményeket. A régészet elsősorban azokból a kutatásokból meríthet, amelyek nem a kortárs jelenségekre fókuszálnak, hanem a múltban élt közösségek életmódját, életvitelét állítják a középpontba. A 20. század folyamán a régészet több jeles képviselője (pl. Banner János, Móra Ferenc stb.) felismerte azt, hogy az ásatások során megfigyelt jelenségek és az előkerült leletek értelmezésében érdemes figyelembe venni a néprajztudomány eredményeit is. Ennek a szemléletnek az egyik legismertebb alakja László Gyula volt, aki a honfoglaló

magyarok életmódjának rekonstruálása során próbálta alkalmazni ezt a megközelítést a gyakorlatban is. Azt azonban semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a 19–20. századi néprajzi párhuzamok csak nagy óvatossággal és körültekintéssel használhatóak fel, s vetíthetők vissza a kora újkori vagy a középkori viszonyokra.

A régészet és a néprajz módszereinek együttes alkalmazására az elmúlt évtizedekben több kísérlet is történt elsősorban olyan korszakok és jelenségek kapcsán, amelyek mindkét tudományág határmezsgyéjén helyezkednek el. Az elmúlt évtizedek kutatásai bizonyították azt, hogy az agyagművesség lehet például az egyik olyan kapocs, amely szorosabbá fűzheti a két tudományág közötti együttműködést. Főként bizonyos kerámiaközpontok történetének vizsgálata során értékelték fel az úgynevezett „néprajzi ásatások”, azaz néprajzi céllal végzett régészeti munkák, amelyek segíthetnek megragadni és értelmezni az agyagiparosok által készített termékek stílus- és formavilágában bekövetkezett változásokat. A két tudományág módszereinek együttes alkalmazása révén tisztázhatóak a kora újkori edénykultúra és a népi kerámiaművesség közötti kapcsolatok, illetve a magyarországi népi kerámia regionális elkülönülésének történeti előzményei. Ilyen jellegű kutatások folytak az 1990-es évek elején Mezőcsáton, ahol Vida Gabriella vezetésével az egykori fazekasmesterek udvarain található selejtgödörökben tártak fel nagyszámú edénytöredéket. Lajkó Orsolya egy 17. századi Hódmezővásárhelyen előkerült kerámiaanyag feldolgozása során próbálta a régészet és a néprajz módszereit együttesen kiaknázni, ami lehetővé tette azt, hogy a kerámiaközpont kora újkori történetére vonatkozóan hozzon felszínre új ismereteket. Az elmúlt évtizedekben Tolna megyében is számos kísérlet történt a 18. századi kerámiaművesség

Népi cserépedények

Korsóközpontok

Boronapince a Muravidéken

vizsgálatára, amelyek az előzőekben ismertetett példákhoz hasonlóan a néprajz és a régészet határán elhelyezkedő korszakok edénykultúrájának kutatása során felmerült kérdéseket próbálták tisztázni.

Az építkezési gyakorlat rekonstruálása, különösen a középkor és a kora újkor vonatkozásában sem nélkülözheti a néprajz által rögzített építészeti megoldások és technikák figyelembe vételét. Az etnográfiai kutatások már a korai időktől nagy hangsúlyt fektettek az építőanyagok, a fal- és tetőszerkezetek, az alaprajzi megoldások, valamint a tüzeltelődés módjainak elemzésére.

Napsugaras házoromzat

re. Ezek a vizsgálatok a régészek számára bőségesen kínálhatnak támpontokat egy-egy jelenség értelmezése kapcsán. Arról azonban nem szabad megfeledkeznünk, hogy a 19–20. századból származó adatok csak nagy körültekintéssel vetíthetők vissza korábbi időszakok kutatásában. A közelmúltban konferenciák sorozata bizonyította azt, hogy a két tudományág képviselői között ezen a területen is valós párbeszéd alakulhat ki, ami mind a néprajz, mind a régészet által eddig feltárt eredményeket nem egy esetben teljesen új megvilágításba helyezheti.

A két szaktudományban ugyancsak sok szálon érintkező témakör az anyagi kultúrán belül a gazdasági tevékenységhez kapcsolódó munkaeszközök eredetének, funkciójának, változásának kutatása. Az összefüggések keresése természetesen többirányú: egy-egy eszköz és a hozzá kapcsolódó technológia, tevékenységi forma gyökereinek felderítésében a régészeti adatok a néprajzos számára nagy haszonnal bírhatnak, ugyanakkor a régész számára segítséget jelenthet a leletek néprajzi analógiával történő megszólaltatása. Fontosnak tartjuk megjegyezni, s ez óvatosságra is kell, hogy intse a tudomány művelőit, hogy egy tárgy típus folyamatos jelenlétét csak akkor jelenthetjük ki nagy bi-

zonyossággal, ha adataink jól datálhatók, s egymástutániságuk nagyobb (évszázados léptékű) hiátust nem mutat. A gazdálkodás tárgyainak tudományközi vizsgálatában példaértékű munka Müller Róbert két-kötetes mezőgazdasági vaseszköz-monográfiája, melynek bevezetőjében a szerző éppen a datálás problematikájára utalva írja: „A régészet mellett annak rokontudományai – elsősorban a néprajztudomány, ahol az utóbbi időszakban megélné a eszközkutatás – ezekre a rosszul kezelt leletekre építve téves következtetésekre jutottak.” A magyar és európai agrár-etnográfia és munkaeszköz-kutatás kiemelkedő tudósa, Balassa Iván – aki egyébként Müller előbb említett kötetének egyik lektora is volt – a néprajztudomány szerepét a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásában az általános elvi és módszertani kérdések felidézésén túl a halászat, a méhészet, a szántóföldi gabonaművelés és az állattartás témakörein keresztül mutatja be igen plasztikusan.

Pásztorkészesség

Saját kutatásainkban elsősorban a Kárpát-medencei szőlő- és borgazdálkodás, részleteiben pedig a szőlőfeldolgozás és mustnyeres eszközeit és módjait tanulmányozva, azt európai összehasonlító kontextusba is helyezve használtunk hazai és külföldi régészeti írásokat, avagy néprajzos-régész szerzőpáros munkáját is. A bálványos szőlőprések régészeti anyagban fellelhető nyomai a képi ábrázolások mellett jól összevethetők a 18. századtól fennmaradt, általunk vizsgált darabokkal. A római korból eredeztetendő kontinuous jelenlét természetesen problematikus, nem bizonyítható, a középkortól és a kora újkortól viszont jelenlétük folyamatosnak tekinthető.

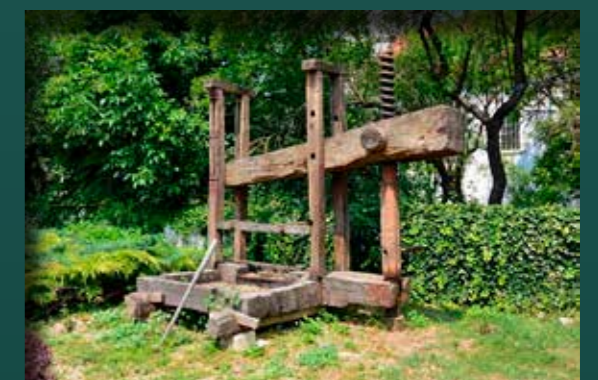

Nádból készített szárnyék a Tisza mentén

Bálványos gúzsos szőlőprés 1856-ból

Rövid írásunkban csupán néhány, az anyagi kultúra területéről kiragadott téma alapján szemléltettük a két patinás tudományág gazdag, egymást erősítő vagy éppen kritikai gondolkodásra serkentő viszonyát. A résztemakörök sora még folytatható, s a néprajz nézőpontjából mind az anyagi kultúrán belül, mind pedig a folklorisztika területén tágítható. Jól példázta ezt, s egyben segítséget ad a téma iránt mélyebben érdeklődő olvasó további kutakodásához a bő két évtizede megjelent *Honfoglalás és néprajz* című tanulmánykötet.

Szőlőprés Köveskál

Rövid hírek ..... a világból

Bácsmei Gábor

90

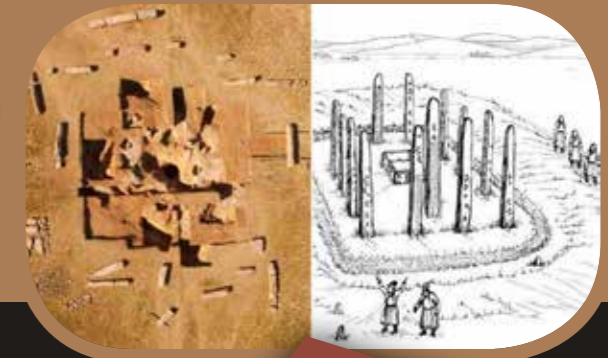
Kínában 2012-ben a munkások épp egy utat javítottak Gongchi faluban, amikor a munkálatok közben Buddhát ábrázoló szobrokra bukkantak. A következő évben el is indultak az ásások, melyek során mintegy 260, változatos méretű szobrot tártak fel a kínai régészek. A legizgalmasabb lelet mégis egy doboz volt, melyben emberi hamvakat találtak. A doboz felirata szerint két kínai buddhista szerzetes 20 év alatt összegyűjtött 2000 *śārirát* (Buddha hamvai), amiket 1013. június 22-én temettek el. A maradványokat adományok útján, véletlenül vagy vásárlással szerezték meg. Egyelőre nem tudni, hogy a temetéssel egy időben kerültek-e oda a szobrok is, melyek különböző időszakokból származnak.

Ókori ereklyék Kínában

Kelet-Mongóliában egy különleges temetkezést tártak fel a régészek. A 8. század közepére keltezhető sír különlegessége, hogy 14 kőből faragott oszlop vette körbe, melyeken türk rovásfeliratok voltak. A szövegek szerint a sír Bilge kagán (716–734) és utóda, Tengri kagán (734–741) egyik igen magas rangú (*jabgu*) alattvalója maradványait rejtheti. A feliratok újabb adatokkal szolgálnak a nomád törkök és a környező törzsek közötti viszonyokra.

Türk előkelő sírja Mongóliában

91

Az Urál hegység déli részén fekvő Kapova-barlangban már korábban is fedeztek fel kőkori vadászok által készített festményeket. A falakon látható képek főképp mamutokat, bölényeket, gyapjas orrszarvúkat és lovakat ábrázolnak. Nemrégiben azonban egy újabb állatfajt azonosítottak a szakértők, ugyanis egy teve sziluettje rajzolódott ki. A körvonalakat szénnel rajzolták meg, míg a test többi részét vörös okkerrel festették meg. Az uránium alapú kormeghatározás szerint legkorábban 37.700 éve, legkésőbb 14.500 éve készült a festmény. Jelen tudásunk szerint ekkoriban nem élt teve ezen a környéken, így valószínűleg a kőkori vadászok akár a mai Franciaországig vagy Spanyolországig is eljuthattak.

Őskőkori művészek az Urálban

Ókori dorombok

Az Altaj Köztársaságban (Oroszország) két lelőhelyen is találtak szarvasmarha vagy ló bordáiból készített dorombot. Összesen öt hangszer került elő, melyek közül kettő ép, három pedig félkész állapotban volt. A két ép példány közül az egyiket meg is lehet szólaltatni. Készítésük némileg eltér az eddig ismert tuvai és mongóliai, szintén bordából készített dorombokéttól. A hangszereket valamikor Kr. u. 270 és 430 között készíthették.

Mintegy 47

hektárnyi területet

tártak fel a kecskeméti régészek

a Mercedes-gyár bővítése kapcsán. A Kr. u. 2–5. századra keltezhető 10–12 szarmata falu leletanyagában igen sok római portéka volt. Az 5. századból egy temető is napvilágra került, mely igazi ritkaságnak számít a környéken. Egy szintén 5. századi, de magányos sír is előkerült itt, melyben egy fiatal, torzított koponyájú harcos maradványait tárták fel. Az avar időszakból egy falu és egy temető is napvilágra került, az előbbi talán a kagáni székhelyhez is tartozhatott. Két 12–13. századi települést is találtak, illetve egy 17. századi tanyaközpontot is. A Kecskeméten talált kb. 11 ezer lelet között igazi ritkaságok is előfordulnak, a települések elemzése pedig remélhetőleg választ nyújthat a hazai régészet számára is.

Újabb szenzációs leletek Kecskemétről

2006-ban, földmunkálatok közben szenzációs sírkamrára bukkantak Poprádon (Szlovákia). Egy 4–5. századra keltezhető, farönkökből összeállított kamrában egy kb. 30 éves, feltehetőleg germán kultúrkörhöz tartozó előkelő maradványaira bukkantak. A kb. 5 méter mély sírban a famaradványok szinte teljes épségben őrződtek meg. Az egyik legérdekesebb lelet egy falap volt, melynek mindkét oldalán egy-egy a malomhoz, illetve a dámához hasonló játékot lehet játszani. A figurákat üvegből alakították ki, melyek valahonnan a Kelet-Mediterráneumból, talán Szíriából származnak. Ilyen játékokat eddig főképp görög és római templomok padlójába karcolva találtak, a poprádi az első hordozható, fából készült példány. Tulajdonosa valószínűleg magas rangban szolgálhatott a római hadseregben, bár valószínűleg a környéken születhetett.

Római kori társasjáték Poprádon

Príma

Közel van hozzám.
Közel áll hozzám.

PONT MASTER
Törzsvásárlói Program

CSATLAKOZZON!
www.pontmaster.hu

- Gyűjtsé Pontjait azonnal
- Regisztráljon egyszerűen
- Éljeze az előnyeit
- Kérje AKCIÓS termékeinket!
- Minden 200 Ft után 1 Pont
- A kártyát kasszárnknál kérheti!

Príma 5
Szeged, Back Bernát u. 7.
Nyitva: H-Szo. 7:00-20:00
Tel.: 62/815-688
vevoszolg@hansakontakt.hu
www.prima5.hu

Príma NOVA
Újszeged, Szőregi út 80.
Nyitva: H-Szo. 7:00-21:00
V. 8:00-16:00
Tel.: 62/814-501
vevoszolg-usz@hansakontakt.hu
www.szegednova.hu

**NOVA ÉTTEREM
ÉS CUKRÁSZDA**
Nyitva:
H-Szo. 7:00-21:00
V. 8:00-17:00

**ERZSÉBET
UTALVÁNY**
előigazgatóhely

A TÉRIDŐ VÁNDORAI 4

szöveg: Felföldi Szabolcs
rajz: Fekete Brigitta

01:35 CERN központ, Genf

Ahogy sejtettem. Legalább a belépési kódot megváltoztathatták volna. Amatőrökl!

Hát itt van. Akkor lássunk hozzá!

SYSTEM ERROR

SYSTEM ERROR

Mi a ... mi a fene ez?

**A RENDSZER TÚLTÖLTÖTT!
ROBBANÁSVESZÉLY!
KÉREM, HAGYJÁK EL A TERÜLETET!**

Stílus és elegancia
AZ ALFÖLD SZÍVÉBEN

Élje át a 30-as évek nemesi életének hangulatát

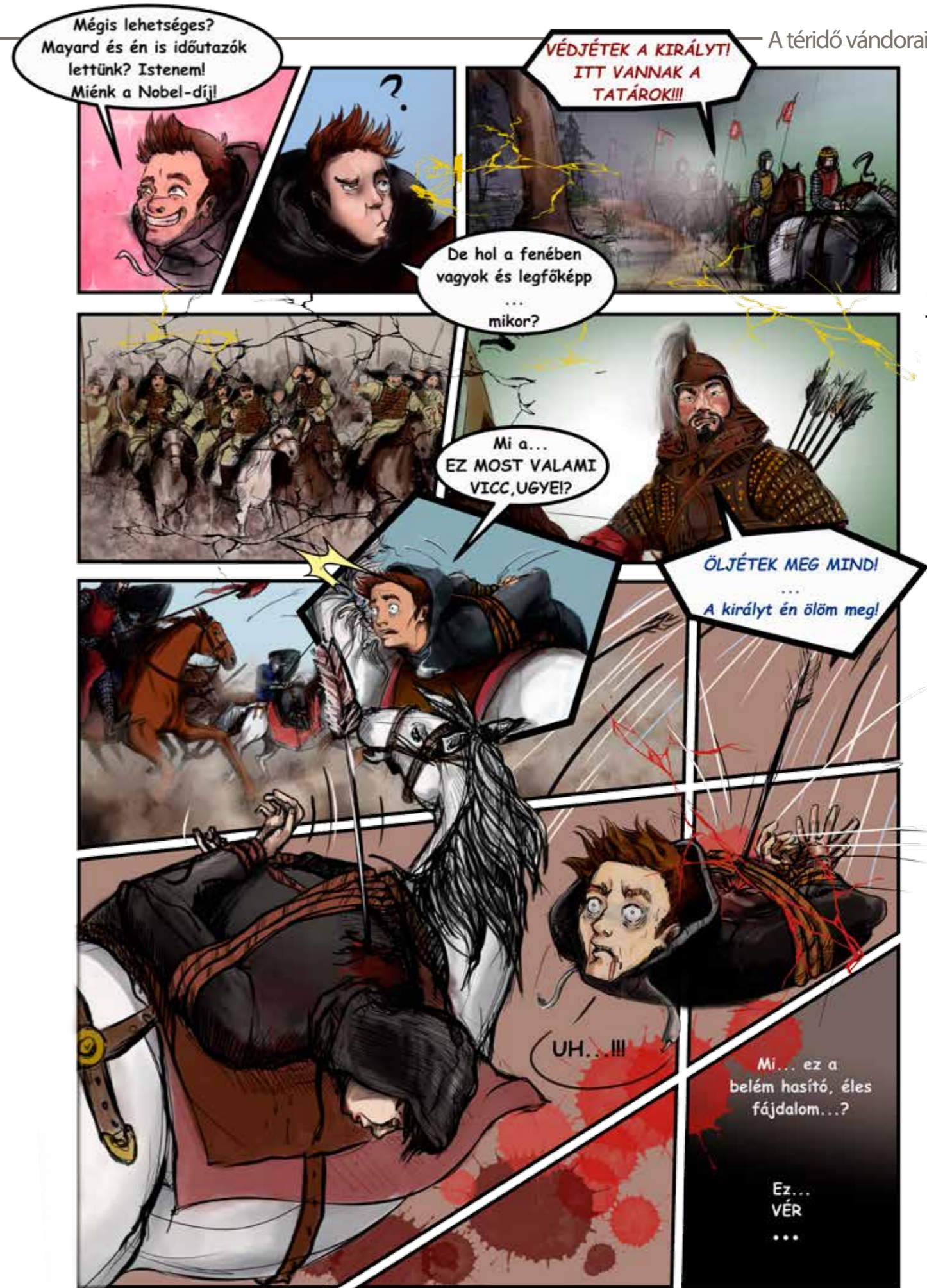
Kóstolja meg biztró konyhánk ételremekeit

Tapasztalja meg a végtelen nyugalmat a Körös partján

HERCEGASSZONY BIRTOK
WELLNESS & GARDEN
Veled lesz teljes...

5400 Mezőtúr, Hercegasszony útja 1.
Telefon: +36 56 200 166 info@hercegasszony.hu
WWW.HERCEGASSZONY.HU

Nemzetsrégem címere

A címerben megjelenő szimbólumok a települések múltjára utalnak. A címereket szigorúan meghatározott szabályok szerint szerkesztették meg, melyeknek legfontosabb eleme a címerpajzs. Használatuknak első bizonyítékai a 12. századba vezetnek vissza, majd a címerhasználati jogot a 13. században foglalták írásba.

96

A „Tarsolyke-reső” játékunk nyertesei:

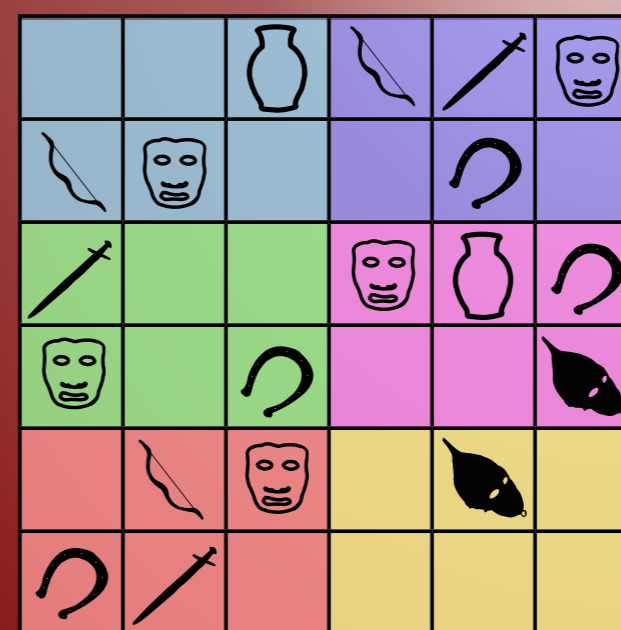
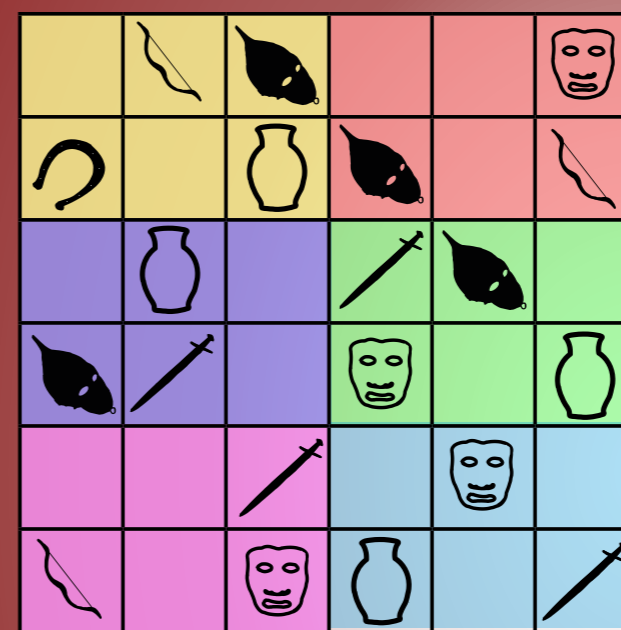
Boriszov Csaba
Fekete Gabriella
Szerémi Zsolt
Gratulálunk!

A címerek egy-egy kun eredetű települést képviselnek. A címerekből néhány elem elveszett, párosítsd össze, melyik ábrázolás melyik címerhez tartozik. A megfejtett betű és szám párokat 2018. május 10-ig a hatartalanreg@gmail.com vagy a Móra Ferenc Múzeum címére (6720 Szeged, Roosevelttér 1–3) kérjük elküldeni. Megfejtőink között három nyereményt sorsolunk ki!

SUDOKU

Töltsd ki a táblázatokat üres négyzeteit úgy, hogy minden oszlopban, sorban és egyszínű mezőben egy figura csak egyszer szerepeljen!
;))

97

Recept

Egy mongol étel: a bóc

Zay Orsolya

98

Az tatárjárás korának ételeiről rendkívül kevés forrás áll rendelkezésre, az ide érkező mongol harcosok táplálkozásáról különösen keveset tudunk. Egyrészt sztereotípiákkal találkozunk, ahogy ez a honfoglaló magyarok esetében is megjelent a nyugat-európai történetírók beszámolóiban – ilyen a nyereg alatt puhított hús esete is. Az igaz, hogy lovas nomádokról van szó, de ezzel még az ételekhez nem kerültünk közelebb. Másrészt valljuk be, hogy a kortárs magyaroknak, mint Julianus vagy Rogerius, akiktől információt kaphatunk a tatárokról, kevésbé volt fontos, hogy lejegyezzék, mit ettek a kegyetlen hódítók. Mégis lehetnek benyomásaink más utazók – mint Marco Polo – és a mai mongol konyha alapján a tatár „gasztronómiáról”.

Biztosan tudjuk, hogy az életvitelük miatt főként a hús és a tejtermékek képezték az alapvető táplálékot. Gabonát és zöldségféléket nem termesztettek, inkább zsákmányoltak és cseréltek. Ma is főként a birka, kecske, teve, ló húsa és teje az alapja a mongolok étkezéseinek. Az ettől eltérő ételek valamely más nemzet hatását mutatják, ilyen a mostani receptünk is.

Az úgynevezett bóc az egyik legismertebb mongol étel, mely igazából egy húsos téstátabaty, amit gőz fölött párolnak meg. Valószínűleg kínai hatásra jelent meg, hiszen a párolt gombócok a kínaiaknál kedveltek, ráadásul lisztből készítik, melyhez a mongolok kereskedelem révén jutnak hozzá.

Hozzávalók:

Batyu téstájához:

- 300 g teljes kiőrlésű búzaliszt
- 1 pohár víz
- 1 teáskanál só

Töltelékhez:

- 500 g kecskehús
- 2 fej vöröshagyma
- 1 gerezd fokhagyma
- 2 csipet koriander
- 2 csipet fűszerkömény
- 1 csipet bors
- 2 teáskanál só

A kecskehúst apró kockákra vágom a hagymával és a fokhagymával együtt, majd összekeverem a sóval és a fűszerekkel. Közben téstát gyúrok a lisztből és vízből. Ezt hengerformára nyújtom, karikákra vágom, majd vékony, kör alakú lapokat formázok belőlük. Ezekbe töltöm a már elkészített húsos keveréket. A batyu téstáját felül összecsípem, majd beleteszem egy párolóedénybe. Lehet az ázsiai konyhában divatos bambuszpárolóban, de fém párolóedényben is készíteni. Egy mélyebb edénybe vizet teszek, amelyre ráhelyezem a párolót. Körülbelül 20 perc alatt kész lesznek a gombócok, csak a folyamatos vízpótlásra kell figyelni. A batyukban a hús levet ereszt, ezt a mongoloknál a batyu kiharpásakor óvatosan kiszűrölik a gombócból.

Híd a múltba

programunk keretében támogatott kezdeményezések:

Múzeumi, régészeti kiadványok

Régészeti és képzőművészeti kiállítások

Orosz–Magyar Uráli Régészeti Expedíció

Szíriai magyar régészeti misszió

1000 éves sólyi templom

Egyetemi ösztöndíjak

Gyermekprogramok

VICVS TEVTO ÖRÖKSÉGVÉDELMI ALAPÍTVÁNY

Kérjük, támogasson adójának 1%-val! Adószámunk: 18714784213

A Salisbury Kft. a régészet és műtárgyvédelem terén hazánk egyik legrégebben működő magánvállalkozása.

Országosan akkreditált vállalkozásként a régészeti munkák valamennyi fázisához és az örökségvédelem területeihez kapcsolódva a legkorszerűbb technológia segítségével nyújt szolgáltatásokat.

www.salisbury.hu

A MARTIN OPITZ KIADÓ LEGÚJABB KIADVÁNYAI

Az **OPITZ NUMISMATICA** sorozat 1. kötete a 11–12. századi magyar pénzek eddigi legrészletesebb katalógusának első része, amely az 1000 és 1204 között uralkodó magyar királyokhoz egyértelműen köthető vereteket tartalmazza Szent Istvántól Imréig.

- 17 uralkodó több mint 100 pénztípusa
- a bevezető numizmatikai tanulmány magyar, angol és szlovák nyelven
- a katalógustételek leírása magyar és angol nyelven
- a pénztípusok bemutatása több mint 400 méretarányos és nagyított színes éremfotón
- a változatok bemutatása több mint 3850 rajzon

Ziegler Ágnes kötete a Brassót és vele együtt a Fekete templomot 1689-ben elpusztító nagy tűzvészt követő újjáépítésén keresztül mutatja be a templom történetét, hogyan őrizték meg a városi plébániatemplom gótikus jellegét a középkori kőfaragó mesterség hagyományait követő és egyben az 1700 körüli helyi korai barokk stílusban jártas mesterek. Városi polgári és műveltségi, nemzeti és felekezeti identitástudat, tolerancia, hagyomány és megújulás azok az értékek, amelyek ezt a művészettörténeti munkát minden olvasó figyelmébe ajánlják. Az építés- és társadalomtörténeten túl a kötetet a templom felszerelési tárgyainak és liturgikus ruházati gyűjteményeinek válogatott katalógusa is kiegészíti.

Az **OPITZ ARCHAEOLOGICA** 9., legújabb kötete a bakonyi rengetegben megbúvó Csesznek várát mutatja be. A sziklacsúcson emelkedő felsővár ma is magasan álló maradványai talán a legjobban tükrözik azt a képet, amelyet a történelem iránt csak érdeklődő vagy épp az annak kutatásával foglalkozó egyaránt őriz magában a középkor környéküket uraló erősségeiről. A kiadvány száznál is több archív fotóval, továbbá a közelmúltban készült színes fényképpel, valamint a szerző által készített háromdimenziós rekonstrukciós rajzokkal illusztrálva mutatja be a cseszneki vár közép- és újkori építéstörténetét.

ELÉRHETŐSÉGEK:

www.martinopitz.hu

facebook.com/opitzkiado

e-mail: opitzkonyvek@gmail.com

